

GÉCZI JÁNOS

A MUSZLIM KERT

Szerkesztette: Tüske László

A kiadást támogatta: a Pécsi Tudományegyetem

© Géczi János, 2002

TEXTerebess No. 3.

Terebess Kiadó, Budapest, 2002

TARTALOM

Bevezetés

A földműveltség tudománya

A víz

A kertészkedés

A gyümölcsös és növényei

A kertészkedés elmélete

A természet ábrázolása

A kert szimbólumrendszere

A kert elemei

A muszlim kert változatai

A temetőkertek

A paradicsomkerteket jelképező kertek

Az ázsiai palotakertek

A mediterráneum kertjei

Indiai muszlim kertek

Az Oszmán Birodalom kertjei

Bibliográfia

Forrás

Irodalom

Szómagyarázat

Bevezetés

A történetileg muszlim fennhatóság alá került földrajzi területek változatos éghajlati övezeteken húzódnak, Észak-Indiától az Atlanti óceánig, Belső-Ázsiától a Szahara déli övezetéig terjednek. A 7. századtól kezdődően fokozatosan meghódított területek természeti körülményei alapvetően befolyásolták a létrehozható növényi kultúrákat és hatással voltak a mezőgazdasági - kertészeti gyakorlatot fenntartó technológiák kialakulására. Az élőlényközösségek adott szerkezetét és a környezeti feltételeket figyelembe vevő növénytermesztést - a növények kultúrába illesztését -, a területi hagyományok mellett az egyre-másra keletkező táplálkozási, medicinális-higiénai és kultikus-vallási igények is módosították.

Ugyanazon a földrajzi területen, ahol azelőtt kései római kertek pompáztak, új szerkezetű kertek jelentek meg, amelyek új vallási tartalmat fejeztek ki. Igaz, hogy ebben a mediterrán térségben már a rómaiak idején is számos idegen származású élőlényt neveltek és a mezőgazdasági műveletek sem voltak feltétlenül helyi eredetűek, de a muszlim civilizációban még tovább keveredtek a helyi és az egzotikus vidékekről egybegyűjtött növények. Másrészt a kertekben - az előzményekhez képest - kiemelt szerephez jutott a medencében, patakcskáiban folyó, életadó víz.

Miként a keresztény, úgy a muszlim kertek szerkezetében is azok a kozmológiai elvek ismerhetők fel, amelyek már az *Énekek éneke* kertképét is jellemezték. Ezért is jutott oly alapvető és sokféle szerep a víznek, az épített környezetnek, a betelepített fás és lágy szárú növényeknek. A paradicsom felidézésére szolgáló, szép kialakítású, illatos, színes növények azonban nem csak szakrális okból tenyésztettek az elkerített, zárt kertekben, hanem élelmezési, gyógyászati célokat is szolgáltak. A muszlimok a kertek növényeit árnyaltabban, összetettebb módon hasznosították, nem úgy, mint általában a korai keresztények.

A kert nagy értékű és egyébként is kitüntetett szerepű hely tehát, ahol megjelent a földi bőség, megidéződött a mennyi gazdagság is. Fenntartásának számos indoka mutatkozott s a kertek készítői a legkülönbözőbb ökológiai és környezeti körülmények között is meg kívántak felelni az igényeknek. A Földközi tenger környékén a mediterrán, Indiában a mogul s az oszmánok lakta vidéken a török kertek mutatkoztak a leginkább egységesnek.

Az i. sz. 7-10. században kialakult muszlim kultúra az ókori kelet és nyugat örököseként befogadta és összefoglalta a hellenisztikus, római és bizánci örökséget éppúgy, mint a „Termékeny Félhold” sémi nyelvet beszélő népeinek hagyományait, de elsajátította az iráni és indiai növényhasználat tradícióit és nyitott volt a belső-ázsiai vagy kínai gazdálkodási ismeretek előtt is. A muszlim gyakorlat azonban az élelemszerzésnek és az élőlényhasználatnak ezt a gazdag örökséget sokszor vallási, vallásjogi megfontolásokból átalakította, átértelmezte és egyes elemeit törölve, másokat pedig kifejlesztve hozta létre saját mezőgazdasági kultúráját. Ezzel párhuzamosan fokozatosan módosult a hagyományokban rögzített jelképek használata és értelmezése, míg ki nem fejlődött a muszlim kert jelentéslehetőségeit összefoglaló, az iszlám világképének megfelelő, saját szimbólumrendszer.

A földművelés tudománya

A földművelés, állítja 1375-ben megfogalmazott *al-Muqaddima* - magyarul *Bevezetés a történelembe* című - munkájában az alapvető mesterségeket bemutató fejezetek egyikében *Ibn-Khaldún*, a legrégebbi mesterség, amely által táplálékhoz jut az ember. A növénygondozás részének tartja Ibn-Khaldún az „öntözésről gondoskodást”. E mesterség a „steppei életformát” jellemzi, amellyel a városi népesség nem foglalkozik és nem ismeri azt”.¹ A legjelentősebbnek tartott s valóban rendkívüli muszlim társadalomtudós *A földművelés mestersége* c. fejezetben, azonban nem érinti a fákkal való bármiféle célú foglalatosságot, nem szól a kertészetről és a kertészekről sem.

A tudományok és mesterségek osztályozásával behatóan először a 9. században a peripatetikus hagyományokat folytató *al-Kindi* (801-873) és *al-Fárabi* (870-950) nyomán foglalkoztak. Al-Fárabi *A tudományok számbavétele (Ihszā' al-ʿulúm)* című munkájában (amit a középkori Európa *Cremonai Gerard De Scientiis* című latin fordításából ismert meg) teszi közzé tudományosztályozását, amelyet aztán kisebb-nagyobb módosításokkal sorra átvesznek az őt követő muszlim gondolkodók. Al-Fárabi rendszerezésének IV. osztályában, amely a *Fizika* (természettudományok) fejezetcímet kapta, nem beszél sem az agronómiáról, sem annak lehetséges helyszíneiről.²

Ibn-Khaldún a geometria s a mérnöki tudomány elemeit felhasználó építészet mesterségén belül azonban elkülönítetten beszél azokról, akik kutakat és ciszternákat készítenek. Az ő feladatuk volt a házakhoz - azaz a településhez is - vezető csatornák megtervezése és kivitelezése, a medencék, a nyílások, a tartályok, a vízkivezetések, a föld alatti csatornázások, az ereszelés és a vízfolyások kialakítása.³ Szót ejt ugyan a „házakon belül tágas, mívesen lecsiszolt márványmedencék” felelős mesterségéről is, de hogy azoknak milyen kertészeti, tisztálkodási vagy egyéb rendeltetésük van, arról nem beszélt.

Ibn-Khaldún a gyümölcsfogyasztást jellemző módon a városi civilizáció részeként ismertette és a gyümölcsöt bár a luxusjavak közé sorolta, az orvoslás gyógyanyagai között is szerepeltette. Így érthető, hogy a gyümölcsöt előállító haszonkert, illetve a gyógyászati anyagokat előállító telepítvény, mint olyannyiszor másoknál is, tárgyválasztása miatt, érdeklődési körén kívül maradt.

¹ Ibn-Khaldún (1995): 399.

² Nasr (1968): 59-69.

³ Ibn-Khaldún (1995): 402-403.

A víz

A muszlim világ fő gazdasági forrása a föld volt. Akár tudományterületként tárgyalták a mezőgazdaságot, akár más oldalról közelítették meg, a megvitatandó első kérdés a vízellátás problémája volt. Az arabok, akik eredendően nem voltak földművesek, nem a növényekkel való foglalatosságukból tapasztalták meg a víz jelentőségét. Vándorló pásztorokként és kisebb mértékben kereskedőkként érintette őket érzékenyen a víz esetleges hiánya. Az Arábiából kiinduló hódítások korában az arabok olyan - szíriai vagy észak-afrikai - földművesekkel kerültek kapcsolatba, akiknek már volt a növénygazdaságban kellő öntözési gyakorlatuk.

A görögök és a rómaiak leginkább szárazművelést folytattak a földterületeiken, bár rendelkeztek a vízfolyások szabályozására, vízkiemelésre, vízvezetésre, sőt öntözésre és vízimalmok működtetésére alkalmas technológiákkal. Az öntözés megnövelte a művelés alá vonható területek nagyságát s biztonságosabbá tette a gazdálkodást: így kiszámíthatóbbá vált a terület lakosságát eltartó kapacitása. A római gát- és vízvezetékrendszer, a vízkerék átöröklődtek a muszlim kultúrába, bár ott a gátak majd az öntözőrendszerekhez kapcsolódtak inkább. Másfelől egyiptomi örökségnek tekintették a bivaly forgatta vízszintes vízkereket.⁴

A földek szakszerű öntözésének megoldására tudományok és gyakorlati eljárások tömege szolgált s azt tudósok, uralkodók és parasztok egyként tökéletesítették. A vízforrástól a felhasználási helyig némelykor száz-kétszáz kilométeres - szellőzőnyílásokkal ellátott - vezeték futott. A felhasznált vízért a föld birtoklója fizetett.

A vízszegény vidékeken az öntözéshez szabályos négyszögletű, minél kisebb lejtésű, gazdaságos kihasználhatóságú területeket mértek ki - ezt az öntözési formát még az i. e. 2. században a Tarim-medence lakói alakították ki. Ezt az eljárást az irániak átvették, majd Kelet-Íránban és Szíriában elterjesztették.⁵ A Párthusok idején létrehozott csatornákat a Szászánidák korában fenntartották és fejlesztették, szabályozták a Tigris és az Eufrátesz árterét s az ekkor kialakított öntözőművek a 13. századig használatban maradtak. Folyóvízen úszó malmokat járattak, más vízimalmok pedig az energiát szolgáltatták cukornád- és olajpréseikhez.

A víz szerepét, jelentőségét, használatát a mindennapi vallási gyakorlat és a hagyománytudósok sora rögzítette. A víz jelentésében mindvégig benne maradt a száraz éghajlatú területek népességének víztisztelete, s ezzel szorosan összekapcsolódtak azok a kultikus, medicínalis és higiéniai elképzelések és eljárások, amelyek az adott éghajlaton legcélszerűbb életmódhoz társultak. A vízzel kapcsolatos szimbólumok, a vízhez kapcsolódó metaforák is erről győznek meg, amelyek közül kétségtelenül hatásos, hogy a tudást is a vízzel hozzák kapcsolatba. „Hús-vér artézi kutaknak” nevezik a hétszázas évek közepén Damaszkuszban Bagdadba költöző főváros muszlim lakói azokat a keresztény orvosokat és asztrológusokat, akiknek tudásából, akár egy gyűjtőmedencét tápláló vizet, az iszlám fejlődéséhez utánpótlást lehet nyerni.⁶

A vízhez pogány ünnepek rítusai is kapcsolódtak. A számos különféle hagyományból elegendőnek látszik, ha arra utalunk, hogy a nyári napéjgyenlőségkor az i. e. 1. századtól ünnepelték az esős évszak kezdetét: e rítus a buddhizmus révén terjedt el India északkeleti részéből s a vízzel való szentelést - Szent János ünnepévé alakítva - Andalúzia keresztényei is megtartották. Kairóban még a 14. században is ismerték a vízzel locsolkodás szokását.

⁴ Rogers (1987): 667-668.

⁵ Cahen (1989): 281.

⁶ Brown (1999): 191.

A kertészkedés

Az ezredforduló muszlim világában, *al-Maqdiszi* közlése szerint, alig néhány száz város és 15 tartományi székhely - *amszár* - volt.⁷ Az azonos szerkezetű, a mecset köré, a nagycsaládi együttélés lehetőségét megadó, mozaikszerűen beépült városokat védelmet biztosító falak vették körül. A városok zsúfolt szerkezete a családok számára egyre-másra épülő újabb épületszárnyak és helyiségek helyigénye, illetve a település lehatároltsága közti ellentmondásból magyarázható. A politikai centrumok - Szamarkand, Nisápúr, Raj, Síráz, Baszra, Bagdad, Damaszkusz, Kairó, Alexandria, Córdoba, Qairawán - egyszerre működtek gazdasági, kereskedelmi és kulturális központokként. Világvárosias forgatagukról számos közvetlen és közvetett adattal rendelkezünk. Bagdadban például 27 000 mecset s a vallásos előírás szerint szükséges tisztálkodás számára 60 000 fürdő működött - ennyi tudta befogadni a városban lévő hívőket. A pénteki istentiszteletre szolgáló két bagdadi mecsetből szükségképpen tömegesen maradtak kint az emberek. *Mazahéri* számításai szerint a 11. századi Bagdadban legalább másfél millió férfi élt.⁸ Aly Mazahéri összefoglaló műve a középkori muszlimok mindennapi életéről a kertművelés gazdasági aspektusát mutatta be.⁹ *Claude Cahen* munkája a tárgykör mélyebb értelmezéséhez járult hozzá.¹⁰

De az első nagy muszlim települések szerkezete spontán módon alakult ki a garnizonokból. A városok legtöbbször magasra emelkedő kőházakból álltak s az építmények teteje, fülkéi, tornyai a szűk, kanyargós, kiszögellésekkel szabdalt utcákat leárnyékolták. Van város, amelyben a bazárokat éjjel-nappal folytonosan világítják. Az utcákon, piactereken nincs hely a növények számára s a környezeti körülmények sem felelnének meg az életükhöz.

A modern városrendezés a 9-10. századdal jelentkezett: előre készült tervrajz szerint, sakk-táblaszerűen épült föl az iraki Szamarra, az egyiptomi Kairó és az andalúziai al-Zahrá', de Perzsiában is létesült új település a régi Síráz közelében. E tágas, levegős, áttekinthető városok azonban kapkodva és romlékony anyagokból emelkedtek, nem szolgálhatták évszázadokon keresztül lakóikat. E korszakban magánszemélyek ugyancsak nem időtálló anyagokból alkották meg pihenőházaikat. A városon kívül, csatornák és folyók partján épültek fel a gazdag növényvilággal, fákkal, virágokkal kerített villák - *busztánok* -, ezekből látogattak be lakóik a közeli városokba. Az erősített városok határában vagy távolabb kellett létrejönniük a busztánoknak és a népesség élelemmel való ellátásához szükséges friss nyersanyagot szolgáltató növényültetvényeknek és gyümölcsöskerteknek. A szárazterményeket, ipari anyagokat adó területek jellegüknek megfelelően nem szükségképpen városközeliek - de ezek fenntartásához is szükséges volt a megfelelő vízellátás.

A települések körül akár természetes, akár mesterséges növénytakaró volt található. Tripolit ültetvénylánc és a Földközi-tenger vize határolta, Dzsubailt pálmaliget, Szidón környékén cukornádültetvény volt a 9. században, de Tírosz, lévén keskeny nyakú félszigeten, csak néhány lábnyi széles földszoroson keresztül tartotta a kapcsolatot a szárazfölddel.

⁷ Maqdiszi, 35-47. idézi Mazahéri (1989): 204.

⁸ Mazahéri (1989): 205.

⁹ Mahazéri (1989): 205.

¹⁰ Cahen (1989)

A levantei városok vízellátását a hegyekből érkező csatornák, források vizét vezető agyagcsövek, föld alatti boltos üregek, házanként önállóan kezelt ciszternák biztosították. Egy négytagú család 100 köbméteres ciszternával s házának udvarán 20 köbméteres medencével rendelkezhetett. A kutak, vízemelő szerkezetek, víztornyok kiépített rendszere mellett mozgó vízfordók támogatták a folyamatos vízellátást. A rendszer működését a vízellátási hivatal ellenőrizte, lévén a víz áru. S ez is határt szabott a felhasználásnak. Csak megtervezett módon jutott a víz a kertek növényeihez: s mindez az intenzív növénykultúra kialakításához vezetett. A fent jellemzett eljárás mintaként szolgált a későbbi korok számára.

Máshol azt figyelhetjük meg, hogy a városlakók szívesen hagyták el lakhelyüket a szórakozóhelyek és a pihenőhelyek kedvéért. A Tigris, illetve az Eufrátesz folyó (nyaranként szünnyugtól gyötört) városait kocsmák vették körül. E kocsmák tiszta vízzel, szökőkutakkal, medencével, vízlépcsőkkel és zuhatagokkal ékes hatalmas kertekben működtek, ahol a növényzet fenntartását is kertészeti módszerekkel biztosították. Csak így vált lehetővé, hogy eltérő klimatikus igényű fajok éljenek egymás társaságában. A kerthelyiségek vendégei, miközben a friss levegőn, árnyas padjaikon szörpölgették a borukat vagy méhsörüket, falatoztak és édességet majsoltak, a paradicsomi fákban is gyönyörködhetek: ciprusokban, citrusfélékben, főképp narancsban, füzekben, gránátalmában, nyárfákban, pálmafajokban és platánban. A faszárú, fatermetű növények fölhasználása a Tigris és Eufrátesz folyó menti vidékén kitüntetett tevékenység volt, hiszen a termőföldet elsősorban gabonatermesztésre - árpa és búza előállítására - használták. Mindez tehát egészen másfajta látványosságokkal szolgált, mint a városi terek.

A növény- és állatismeret kiszélesedését involválták a vadaskertek. A sportvadászat - amely nem csupán a hercegek és főurak kiváltsága lehetett, de a vidéki és a városi lakosság is gyakorolhatta - őrzött vadászterületeken zajlott. A ragadozó madarakkal - sólyommal, karvallyal - szívesebben vadásztak, mint a tisztátalannak tartott kutyákkal. Nyíllal, hálóval, gyalog és lóról folyt a vadászat, a fejedelmek szórakozására nagyragadozókat, oroszlánt és medvét is idomítottak. A sokféle vadászott élőlény többnyire természetes közegében esett áldozatul. Az egyes országok fajgazdagsága területenként változott, de Iráné volt a leggazdagabb. Itt tigrisre, barnamedvére, fekete medvére, oroszlánra éppúgy mentek, mint apróvadra. Máshol szarvasok, dämüvad, gazella, vadkecske, vadszamár, vaddisznó, vadjuh, mezei nyúl, strucc, fogoly, fácán, galamb, búbos banka, vadlúd, réce, sőt a homoksivatagokban a kígyók és a gyíkok vadászatát kedvelték.

A főúri vadászat térbeli elkülönítését szolgálták a vadaskertek. A Szászánidák (224-651) számos helyen létesítettek ilyen célból fenntartott, általában kiterjedt nagyságú telepet. Az erre a hagyományra támaszkodó, Szamarra mellett kialakított kert alapterülete 50 négyzetkilométer volt. A vadászati célból mesterségesen létrehozott, folyamatosan gondozott, karbantartott, állati életre alkalmas területek olyan parkok lehettek, amelyekben a foglyul ejtett, ajándékba kapott vagy felnevelt nagyvadakat őrizték. A vadaskertek igen korán látványosságként is kezdtek szolgálni: a befogott állatokat - az öröknek följánlott borralaló ellenében - bizonyos időpontokban bárki megtekinthette.

Általában - a vallási fenntartások ellenére - minden fővárosban működött állatkert, amelyek létrejöttéhez a vadaskertek járultak hozzá. A szelídített állatok csatornákkal lekerített, parkosított, nagyobb területeken éltek. A Számárrá melletti vadaskertből *al-Mu^c'tamid* (893-902) idejében Bagdadba vitték az állatokat, de az eredetnél kisebb területen helyezték el azokat. Az a fényűző park a számarrainál kisebb területen működött, amelyet Damaszkuszban hoztak létre. Az uralkodók által fenntartott intézményekből, ahol a nagyobb állatokat fel is ékesítették a reprezentációs alkalmakra, a baráti királyokat ajándékozták meg s tudjuk, ezekből európai uralkodók is részesedtek.

A városi épületek építményszárnyak által közrefogott, belül elhelyezkedő, zárt udvarán intenzív eljárásokkal tartották fenn a kertet: ezt a zárt lakóterekkel egyenértékűnek, részleteiben is meghatározott területnek tekintették. Az itt nevelt növényeket a piacokról vagy saját gazdaságukból szerezték be. A piacokról vásárolták azokat a növényeket is, amelyek ugyan nem teremtek meg a kertben, de amelyeket a kert vagy a lakóterek ékesítésére használtak egy-egy ünnepség, vendégség vagy valamilyen családi-közösségi esemény kapcsán. A piac egyik elhatárolt területén vagy más helyen, a gabona- és állatpiactól, a fűszerpiactól, az élelmiszerpiactól távolabb virágpiac működött minden városban. Ezeken a helyeken lehetett megvásárolni a városi kertekbe a növényi anyagokat, magvakat, gumókat, hagymákat, gyökereket, palántákat, oltványokat, dugványokat, gyökeres bokrokat és fákat. De a kertépítéshez szükséges idősebb növényekkel is szolgáltak a kereskedők. Ezeket különböző konténerekben és edényekben kínálták. A növényeket vagy szabad földbe ültették át, vagy medencékbe, tárlókba helyezve tovább nevelték őket. Ha a vásárló úgy rendelkezett, a kereskedők alkalmazottai a kiválasztott növények hazaszállítását és szakszerű elhelyezését is elvégezték.

A kertészeti eljárások fejlettségét mutatja, hogy a konténeres növények közül jó néhányat bármikor lehetett kapni virágzó állapotban is. Minden évszakban árultak virágzó rózsatöveket, illatos levelű és virágú növényeket.

A gyökeresen, földlabdával vagy anélkül kínált kerti dísnövényeken kívül vágott virágokkal, gallyakkal és illóolajtartalmú hajtásokkal is szolgáltak a virágpiacokon. Ezekből olyan csokrok készültek, amelyekkel a lakásokat díszítették és levegőjét frissítették.

Nászir-i Khuszrou, a perzsa utazó 1048. december 18-án arra lett figyelmes a kairói piacon, hogy mind a négy évszak terményeit kínálják az árusok: „láttam: vörös rózsát, tavirózsát, náciszt, édes narancsot, keserű narancsot, citromot, almát, jázmint, dinnyét...”¹¹ Följegyzéséből nem derül ki ugyan, hogy a gyümölcs- és a virágpiac egy helyen vagy térben elkülönülve helyezkedett-e el, mindenesetre nyilvánvaló a kitűnő kereskedőkre és a kertészeti gazdálkodásra épült gazdag piaci kínálat.

Al-Harabi (megh. 1215) *Kitáb az-Zijára* című, az iszlám zarándokhelyeit bemutató könyvében az egyiptomiakról is beszámolt. Az országot a világ csodái közé tartozónak vélte növénygazdagsága miatt. „Magam is láttam itt egyazon évszakban háromszínű rózsát, kétféle jázmint, tavirózsákat, mirtuszokat, pézsmarózsákat, bazsalikomvirágokat, kétfajta violát, lótuszgyümölcsöt, cédrust, citromot, narancsot, félérett datolyát, banánt, a szikomorfa gyümölcsét, zöld és érett szőlőt, zöld fügét, mandulát, tököt, sárgadinnyét, görögdinnyét, padlizsánt, zöldbabot, salátát, friss diót, endíviát, gránátalmát, spárgát, nádcukrot és sehol másutt nem láttam ehhez hasonló bőséget.”¹² A 11. század végi beszámolóban nem csupán az utazó csodálata fejeződött ki e gazdag kínálaton, de nyilvánvaló az is, hogy igény volt e széles választékra s lehetőség is annak felkínálására. Későbbi utazók, köztük *Husztí György* (1512 k.-1566 után) is hasonló lelkesedéssel számoltak be a növénybőségről.¹³

A 10. századig a mezőgazdasági munkát végző parasztok faluban éltek. A falvak gyakran fallal elkerítettek. A falakon túl terültek el a közösségi földek, a mezők és legelők s a kertgazdálkodásban oly nagy gazdasági szerephez jutó haszonkertek: a gyümölcsösök és a szőlők.

¹¹ Khuszrou, Nászir, 151; Mahazhéri (1989): 249-250.

¹² Al-Harabi (1957): 112-113.

¹³ Kovács (szerk.) (1990): 177-243.

Miként a falvakat, a gyümölcsös- és a szőlőskerteket is vályogból, illetve kőből emelt falakkal kerítették, hogy megvédjék azokat az állatoktól és az illetéktelen személyektől. Terményéréskor éjszakai őrk állítása is szokásban volt. A parasztokat bérelt idénymunkások, egyes vidéken rabszolgák segítették, akik a szívós, dolgozó, erős középkorú, tehát tapasztalt férfiak közül kerültek ki. Követelmény volt, hogy az idénymunkások teste ép és szabályos legyen, így látták a muszlimok biztosítva a kifogástalan terménybetakarítást is. Nem dolgozhatott a mezőgazdaságban bőrbeteg, a szembeteg nem ültethetett növényeket s a faültetésre felfogadottaknak, nehogy a növény növekedését és fejlődését hátrányosan befolyásolják, különösen kifogástalan egészségűeknek kellett lenniük. Mezőgazdasági munkában a paraszt háztartásában élő - egészséges - nők is részt vehettek.

Az állami föld bérlői bérletet fizettek és terményt adtak. A parasztok a jó minőségű földek terményeiből - így az olajbogyóból, a datolyából és a szőlőből - egyharmadot szolgáltatottak be adóként, másik harmadot a föld birtokosa kapta, a harmadik harmad megmaradt a munkálkodóknak. Szegényebb, silányabb vidéken eltekintettek ettől a felosztási módtól s volt, hogy egy tizeden osztozkodott az adóhivatal és a földbirtokos. A főadóbérlők külön adókkal nyomorították a parasztjaikat, akik azonban megtehették, hogy kisállattartással, zöldség- és gyümölcsstermesztéssel, kertészkedéssel és méhészettel adózatlan jövedelemre tegyenek szert.

A mezőgazdasági és kertészeti munkák rendjét naptárakkal szabályozták. Az időszámítás - a holdhónapos év ellenére - a mezőgazdaságban szoláris beosztású volt. Területenként ugyan máskor kezdték az évet de leginkább a perzsa szoláris naptárt követték. Indiában az Indus és a Gangesz, Egyiptomban a Nílus áradásával március táján kezdődött, míg az iráni év kezdete a tavaszi napéjegyenlőség napja volt. Miként minden parasztinak számító munka, a kertészeti őszele, szeptember-október-novemberben, a paraszti év első évszakában kezdődött.

Az őszi gyümölcszedés után a hűvös éghajlatú területeken a fagyérzékeny fákat - banánt, citrusféléket, cédrust, mirtuszt - gyékényszövedékkel fedték be. Betakarították a magvakat, raktározták az eltartható gyümölcsöket - gránátalmát, birset, berkenyét, szőlőt, olajos magvakat: mogyorót, pisztáciát, diót -, begyűjtötték a feketedő olajbogyót, majd szőlőt oltottak. Októberben a fás állomány területét megtisztították, a földet felszántották s a kora tavasszal főlshedendő zöldségek magvait elvetették. November a trágyázás hónapja, de csak akkor, ha a telehold már fogyóban volt.

A 10. századi mezőgazdász, *Ibn-Wahsija* néhány fát nem javasolt trágyázni, mert a tapasztalat szerint azt ezek nem hasznosítják. Mezőgazdasági munkájában ezek közé sorolta a babért, a diófát, a mogyorót, a szentjánoskenyeret, a gesztenyét, a vadolajfát és a tamariszkuszcsesrjét.

A téli három hónap közepén, januárban szedték a déli vidékeken az érett narancsot, citromot, cédrátcitromot északon az őszibarackfákat ápolták, termőre metszették a gallyaikat, oltották az őszibarackot, a mandulát, az almafaféléket és a szentjánoskenyér-fát. A mezőgazdaságban ekkor vetették a gyapotot, később pedig a fűszernövényeket. Március a szőlőmetszés ideje. Áprilisban a rózsák virágoztak, ilyenkor párolták a rózsavizet, ekkor készítették a rózsaaalapanyagú szereket, az esszenciákat és a szirupokat. Májusban már öntözni kellett a fákat. Nyáron kezdett érni a szőlő, a szilva, a füge, júliustól a gránátalma, a körte, a datolya, augusztustól a jujuba. Augusztusban leszüretelték a szőlőt s már megforgatták az olajfák földjét.

A gyümölcsös és növényei

A kertgazdálkodás intenzívebb terület- és növényművelést kíván a gabonatermelésnél vagy a textilnövények előállításánál. A kertek jóval több vizet, a növények fajhoz, változathoz vagy egyedhez kötött gondozást, a kerti élőlényegyüttesek pedig évszakokon átnyúló, hosszú időszakon át tartó tervezést igényeltek a fenntartótól. A kert létrehozásához letelepedett életmód, tartós anyagi háttér és kiterjedt agronómiai ismeretrendszer szükséges. Ezzel együtt a kertekben több mezőgazdasági kultúrát is össze lehet vonni; a parasztok, illetve a kertészek rendszeresen neveltek zöldséget és virágot. Az intenzív növénygazdálkodás kifinomultabb technológiát, gondosabb kivitelezést igényelt: például amíg a szántóföldet ekével szántották, a kert talaját ásózták.

A kertekből ennek köszönhetően évi két, néha három szürettel tudták betakarítani a gyorsérésű növények termését, de a többit is képesek voltak biztonságos és kiegyensúlyozott hozamúvá tenni. Míg az öntözetlen földek egy-két évre paragon maradtak, vetésforgóra is kényszerültek, a kerteknél minderre nem volt szükség.

Egyes növények nagybani előállítása - amilyen a Perzsa-öbölből valamennyi meleg klímájú sík vidékre elterjesztett cukornádé, a festék- és illatanyagot adó növényeké (rózsáé, jázminé stb.) - azáltal, hogy ültetvényük különösen igényes volt, állami vállalkozás lett. Ezáltal az öntözést és a minőségi idénymunkát nagyobb hatékonysággal és biztonságosabban tudták megoldani. A kertek fenntartása, amely ennél is fokozottabb további szervezettséget igényelt, családi vállalkozásban maradt.

Miként al-Harabí listájából is láthatjuk, az egyiptomi piacokon a fatermetű gyümölcsfák terményei alacsonyabb számban fordultak elő, mint a lágyszárúaké. Egyiptomhoz hasonlóan Arábia és Afrika területén sem alakult ki a fásítás, a fás kertek, a gyümölcsösök kultúrája. A táj éghajlatához alkalmazkodva nyugaton Andalúziában, keleten pedig Iránban, Turkesztánban, Perzsiában és Kis-Ázsiában vált fejletté a gyümölcsfatermesztés. Ismert, hogy az itt található géncentrumokból, az ún. Vavilov-központokból terjedt szét a ma felhasznált gyümölcsfajok, -fajták és változataik sokasága s ezek terjesztését a muszlim világ szélesítette ki s fejezte be. A Földközi-tengert övező ún. mediterrán-centrumból a szentjánoskenyérfa és az olajfa, a kis-ázsiai központból a mandula, sárgabarack, cseresznye, datolyapálma, füge, szőlő és a körte származik. Etiópia (banán és kávé), Burma (citrom és mangó), Thaiföld (banán, kókusz, gyömbér, grapefruit, cukornád és sárgabarack, narancs, őszibarack, tea, eperfa) genetikai kincei is az egységes muszlim világnak köszönhetik sikeres elterjedésüket.

Belső-Ázsiában, Kelet-Indiában, Perzsiában és Kis-Ázsiában a helyi hagyományok szerint gondozták a fákat, a magvetéstől, az ültetéstől, a csemetegondozástól kezdődően az oltásokon, szemzéseken, nyeséseken, alakításokon át egészen a talajápolásig, öntözésig, trágyázásig bezárólag s nemesítő helyeket: csemetekerteket és gyümölcsös telepítvényeket tartottak fenn. Arábiában, Egyiptomban és Afrikában viszont a természeti körülmények miatt szegényes a fakultúra. Az említett központokból nagyszámú faj egyedeinek átvételét csupán Szíria és Andalúzia környezeti körülményei tették lehetővé.

A környezeti viszonyok szerint területenként más-más növényállományt tarthattak fenn a kertészek. Éltek fák, amelyek telepítésénél nem kellett biztosítani az öntözést, másoknál ez - az ültetvényes formában nevelteknél - elengedhetetlen volt. Általánosan elterjedt gyümölcsfa az alma, a birs, a citrom, a gránátalma, a körte, az őszibarack, a szőlő, később pedig a narancs; meleg tájakon a szegények tápláléka, a datolyapálma gyümölcse. Az édes gyümölcsöket

nyersen és feldolgozva egyaránt fogyasztották, többségüket aszalva, a szőlő nagyobb részéből mazsolát készítettek. Az olajfa - amely a mediterráneum civilizációs növénye - érett bogyójából olajat sajtoltak.

Más fák elterjedését a klíma és a használat irányította. A selyemhernyó-tenyésztéshez szükséges tápláléknövény, az eperfa nevelése, amelyet előbb a Kaszpi-tónál, majd kiterjedten Iránban, aztán Szíriában, végül Andalúziában és Szicíliában is természetnek, ismert kínai hagyományokon nyugszik.

A fák honosítására mind a kalifák, mind a nagy földbirtokok tulajdonosai, illetve irányítói nagy figyelmet fordítottak. A növényanyag nagyobb távolságra való szállítása, cseréje szokásos és megengedett lehetett, némely helyen gyűjtemények is kialakultak. Tabrizban, a 13. századi Iránban olyan botanikai gyűjtemény volt, amiben a keleti területek - Dél- és Észak-Kína, Malájföld, India és Közép-Ázsia - gyümölcsöző fáit tartották együtt.¹⁴ E kert egyik igazgatójának perzsa nyelvű értekezése, az *Áthár u Akhbár* a gyümölcsfa-nemesítési eljárások közül az ismeretes összes oltási módot bemutatja. A sikeresen fölnevelt fákat a botanikusoknak kellett ismertté tenni és elterjeszteni. Az újabb változatú gyümölcsfák muszlim világban való hasznosításának tervszerű elindítása nekik köszönhető. Az *Áthár u Akhbár* szerzője a perzsi Jazd selyemhernyó-tenyésztőit azért tartja kiválóknak, mert sikerült kinevelniük néhány dús lombos eperfafajtát.

A dél-ázsiai trópusi körülmények közé illő, füge-, narancs-, pálma- és a legkülönb gyümölcs-változatot termő eperfa kiterjedt ültetvényeit hozták létre. Hogy a művelésük könnyebb legyen, az ültetvények áttekinthető szerkezetben készültek, a fák szabályos sorokban álltak. Ügyeltek a rendszeres öntözés feltételeinek megteremtésére is.

A fügét, narancsot és a datolyapálmát egyként magról nevelték. A legkiválóbb tulajdonságú növények terméséből származó fügemagoncokat szétpalántázták, majd a kifejlett fiatal fügefákat végső termőhelyükre telepítették. A narancs - amelyet Kínából hoztak be s a Szászánida Perzsiában honosítottak - nevelése kezdődhetett cserépbe ültetett maggal (amelyből a növény két két évre a csemetekertbe, annak múltával a végső állományba vitték) éppúgy, mint hajtásdugványozással. A többi citrusféle - a cédrárcitrom, a citrom és a citrancs - termő fáinak előállítása hasonlóképpen történt -, bár ezeket kevésbé kiterjedt módon nevelték s többnyire megelégedtek azzal, hogy a narancsültetvény köztes növényei voltak. A végső helyükre került pálmamagvak kezelése is sajátos eljárásokat igényelt, trágya és só keverékét vegyítették a magonc földjébe, bőven öntözték, ritkán átültették.

Minden egyes növényfaj gondozása külön módszerrel történt. A narancs tápanyagigényes, a dugványozás megkívánta a laza és trágyázott földet. Az oltványszelektálás eredményeként számos változata jött létre a citrusféléknek: más-más értéke volt a kairói citromnak, mint a bagdadinak, a különösen kedvelt, lényerésre szolgáló baszrainak, khuzisztáinak és tabarisztáinak vagy a legnagyobb méretűnek tartott, Kurdisztán déli táján termelt szindzsári citromnak. Vérbélű citrusgyümölcsök előállítására a fák állati vagy emberi vérral való öntözését javasolják - a narancs ilyen előállítása *Ibn-Wahsija* tanácsán alapult. A virágzó pálmák beoltását segítik, a beporzást mesterségesen végzik.

Szőlőt Egyiptom középső és déli részén, de szinte mindenhol termesztettek, ahol lehetett, egészen a magas hegyekben is. A szőlőművelés helyi technológiája éppen ezért változatos volt - néhol tányér alakú gödröket használtak, máshol fára futtatva termesztették, s az adottságok szerint, a rendkívül sokféle, népszerű fajták igényének megfelelően, másképpen ültetve, metsz-

¹⁴ Mazahéri (1989): 296.

ve, trágyázva, oltva, permetezve, tárolva, tartósítva, és fogyasztva. A középkori földrajztudomány éppúgy megemlékezik a változatokról, mint a szőlészeti és agronómiai szakmunkák. Az egyik földművelő kézikönyv például az iráni fennsík szőlőfajtaírait részletezi.¹⁵

A Földközi-tenger keleti részén elterülő hatalmas ültetvényekkel szemben a többi területen gyümölcsöskertek voltak. De az olajfát általában fő termőhelyein, Szíriában, Andalúziában, Tunéziában és Szicíliában is ültetvényes formában tartották.

Haszonkerteket nemcsak a falvakban s nem csupán nagy méretű ültetvényekként tartottak fenn. Cahen a 10. századig megkülönböztet egészen kicsi paraszti birtokokat, a vidéki nemesek birtokait, a városlakók birtokait, amelyeket másokkal műveltetnek meg, s nagybirtokokat. A népes városok környékén jöttek létre azok a városi és város melletti kertek, amelyek terményei a fenntartókhoz, illetve lakhelyükre áramlanak be.¹⁶ A városmelléki kertek szerepét nem csökkenteti a 11. századdal fellendülő távolsági kereskedelem, amely nagyobb mértékben csupán a tartósított gyümölcs piacra kerülését biztosíthatta.

A gyümölcsöskertek gazdagságát jól mutatja, hogy azok az év minden szakában kínálták terményeiket. Többféle gránátalma, a kenyérsütésre alkalmas termésű szentjánoskenyérfa és mirtusz, jujubafa, birs, kajszli-, őszibarack, szilva, körte, diófa, pisztácia, mogyoró, mandula és a babér, amely a kertészeti gyakorlatban általánosan elterjedt, hűvösebb területen a cseresznye és az alma, a melegen a banán és a citrusok érzékenyebb változatai biztosították a változatos gyümölcsfogyasztás lehetőségét. Termesztési praktikák tömegével kívánták létrehozni az értékesebb, mutatósabb, különlegesebb gyümölcsöket: az őszibarack piros gyümölcsének nevelését a fa alá ültetett rózsabokorral „segítették”, fejszével fenyegették a terméketlen növényt, ügyeltek a növények ellen- és rokonszenvére, így a többi fa számára ellenszenves diót magányosan, az egymást kedvelő olajfát és szőlőt társítva ültették és nevelték termőre.

A kertészkedés elmélete

A kertművelés elmélete és gyakorlata néhány agronómus munkáján alapult. Mindenekelőtt Ibn-Wahsija, *Ibn-al-^cAwwám*, *Ibn-Bajtar* művei foglalták össze a muszlim világ földművelési ismereteit. Ezek később átkerültek a keresztény világba. A 11. századi *al-Birúni* vagy *Ibn-Basszál* művei is tartalmaztak lényeges kiegészítéseket az élőlényismeret tekintetében. Az agronómiai tevékenységet, értelemszerűen, nem lehet élesen elválasztani az asztronómusok, orvosok, gyógyszerészek tevékenységétől sem, sőt vannak adataink arra vonatkozóan, hogy számos esetben az ő igényeik határozták meg a kertészkedést. Az is ismert, hogy a tudomány egyetemes alakjainak könyvei terjedtek és hatottak a muszlim világgal érintkezést tartó keresztény területeken.

A muszlim természettudomány a 9-11. század között fejlődött ki s az összegyűlt antik örökséget saját eredményekkel kiegészítve széles területen - s egy nyelven! - terjesztette el a fokozatosan élénkülő érdeklődésnek köszönhetően. A muszlim szakemberek a természettudományok eredményét a gyakorlatba is bevezették s nem egyszer kísérleteztek, rendszeres próbákat végeztek tudományos megállapításaik igazolására. Az élettudományok között a botanika és az agronómia volt a legfejlettebb, de a medicinát sem hanyagolták el, amely nélkülözhetetlen „filozófiai” háttérrel rendelkezik, visszahat mind az asztronómiai-asztrológiai, mind az orvosbotanikai-agronómiai tudáskészlet alakítására.

¹⁵ Mazahéri (1989): 298.

¹⁶ Cahen (1989): 159-160

Az arab nyelvű agronómiai irodalom kútfeje Ibn-Wahsija *Nabateus mezőgazdaság* (*Kitáb al-filáhat an-nabatija*) című munkája. Az iszlám elterjedése előtti mezopotámiai földműves hagyományokat összefoglaló, többnyire fordításgyűjteménynek tekinthető mű ajánlatokat, praktikus ismereteket, eljárásokat kínált és néhol mágikus módszereket javasolt. A 10. századi munka azt igyekszik elhíttetni magáról, hogy „káldeus művek” fordítása. Ibn-Wahsija a muszlim urbanizálódó igényekhez igazítja az ősi mezőgazdasági tapasztalatokat s Ibn-Khaldún szerint leginkább a mórok számára jelentett hasznot. Az valóban bizonyított, hogy a 13. századi sevillai mezőgazdász és botanikus Ibn-al-^cAwwán alapvető forrásnak tekintette ezt a művet.

A munka - miként azt *Ernst H. F. Meyer* ismerteti¹⁷ - egyként tárgyalta a fagondozást és a földművelést. Az antikvitás „négy elem”-tanát figyelembe véve a munka minden egyes kultúr-növény és fölhasználható vad növény hasznát és gondozását ismertette és nem feledkezett meg az asztrológiai és a mágikus kapcsolatokról sem. Ibn-Al-^cAwwám ugyan ez utóbbi vonásokat igyekezett kiszűrni, de néhány talizmán megnevezésétől maga sem tudott eltekinteni. Ibn-Wahsija műve a mezőgazdasági munkákat mind a hold-, mind a naphónaphoz igazítottan bemutatta. A 12 naphónapot az állatövi jegyekbe lépésektől számította és szír nevekkal jelölte. Ismert, hogy a naphónapokat egy-egy elem uralma alatt vélték tudni - október, február és június a levegő, november, március és július a víz, december, április és augusztus a tűz, míg január, május és szeptember a föld hatása alatt áll. Az évet a mezőgazdasági munkák rendje szerint, tehát ősszel kezdték. A munkákat a levegő és a víz meghatározottsága idején érdemes kezdeni és sosem a tűzé alatt. A növénygondozásban figyelemmel kell lenni a növény és a bolygók kapcsolatára - a *Vicia faba* például a Merkúrral és a Marssal konstellál.

A csillagállás után a levegő, a víz és a talaj tulajdonságait kellett figyelembe venni. A talajtan - fejlesztését azzal indokolta, hogy a föld elemének princípiuma a növényzet - szerint jóval több típust különített el, mint a görögök vagy a rómaiak, megfigyeltette a szagát, a színét, tapintását, állagát, nedvességtartalmát, a hevítéskor bekövetkező változást és természetesen az ízét is. Összehasonlító eljárásokat tett közzé s például ülepítéssel való vizsgálatot is bevezetett. A trágyázásról - amely ugyan görög és római eredetű - hasonlóan részletesen rendelkezett, de új eljárással, a komposztálással egészítette ki. Minden növény talajigényét, trágyázási lehetőségeit és az öntözését is meghatározta s a nyugati ismeretekkel ellentétben a növény-betegségek és az állati kártevők elleni védekezést is behatóan tárgyalta. Ismerte a hamuval való trágyázást és azt, hogy az aromás növények az állati szervezetre kedvezően hatnak. Ezért a kettőt összeillesztve a növények számára a lehető legserkentőbb dolognak tartotta az aromás növényi hamut.

A mezőgazdasági műveleteket a Hold állásának értelmezése szerint szabályozza: minden növekvést mutató folyamat indítását - a vetést, az ültetést, az oltást, a szemzést - az újhold utáni tizennégy napon kell végezni, hacsak nem a gyomok gyarapítása a cél. Ezt a görögök, illetve a rómaiak is így javasolták.

A nabateus földművesek az égi mozgást és növényi növekedést összefüggésbe állító munkásságára hivatkozó, és részben a babonáktól is megtisztított mű mellett lefordítottak egy kelet-római bizánci szakmunkát is. Ez rokon az ugyanebben az időben keletkezett, a hellenisztikus és a római mezőgazdasági írásokból egybeszerkesztett *Geoponikával*. Ilyen, keleten és nyugaton egyként használt útmutatók, ha nem is található bennük alapvető tudományos vagy gazdálkodási újdonság, eredményezték, hogy a különböző növények, növényfajták egységesen

¹⁷ Meyer (1854)

elterjedtek, a technikai-technológiai eljárásokat széles körben megismerték, és használatban tartották, s ezáltal a gazdálkodási menetet egységesítették.

A naptárak, ünnepek rendszerezése hagyományos feladata volt a muszlim társadalomnak. Al-Birúní a különböző népek naptárait, ünnepeit, az azokhoz kötődő cselekedeteket veti össze.

Andalúziában 961-ben írta a mozarab *Rabī^c-Ibn-Zajd (Racemundus) II. al-Hakam* kalifának ajánlott művét, a *Córdobai kalendáriumot*, amely a számos ilyen jellegű gyakorlati traktátus legjelesebbike, egyszerre agronómiai, liturgiai és asztronómiai ismereteket is kínáló munka. A muszlimok mezőgazdasági munkavégzéséhez alkalmazkodó, a napév szerint szerkesztett szöveg a csillagászati eseményeket, egyházi, köztük a Córdoba környéki kultikus ünnepeket, az év havonkénti jellemzőit, időjárási állapotait éppúgy följegyezte, miként a mezőgazdasági és az állattartási munkák elvégzését is programozta. A kalendárium tartalmában és kifejezéseiben a keleti naptárak asztronómiai ismeretein, kozmológiáján alapult, de a muszlim uralom előtti helyi ismereteket is felhasználta. Sok megemlített növény ugyanis a Római Birodalom mezőgazdálkodási eredményei nyomán maradt fenn, a gyümölcsfák közül bizonyosan csak a sárgabarackot és az őszibarackot hozták magukkal a muszlimok.¹⁸ A szellemi és gyakorlati útmutatással szolgáló - s inkább a nagybirtokok megműveltetéséhez, az uralkodói tevékenységekhez, mint a kisgazdasághoz és az egyéni életvezetéshez segítséget adó - kalendáriumban medicinális jellegű ismeretek is találhatók: az antik eredetű elem- és nedvtan értelme szerint a természetes tulajdonságok, a testnedvek s az emberi alkatok is az égi jelenségek hatásai alatt álltak. Ugyanazok az égi mozgások fejtik ki erejüket a növényekre, állatokra, elemekre, az azonos hatás alatti dolgok egymással rendszert alkotnak s jellemzőiket tekintve összefüggenek. Mindez az idealizált prófétai mintára mutató életmódot, a gyógyítás lehetőségeit s a gyógyszereket is meghatározza. A négy természetes minőség egyensúlyának felbomlását s annak visszaállítását ezért előszeretettel tanulmányozták az orvosok s így váltak kiemelten fontossá az úgynevezett orvosbotanikai művek.

A növényi eredetű gyógyszereket fölhasználó orvoslás alapkönyvét, *Dioszkoridész De materia medicaját* - amelyből egy illusztrált példányt a bizánci *VII. Constantinus Porphyrogennitus* küldött *III. Abd-ar-Rahmán*-nak, Andalúziába - *Haszdaj ben Saprút* zsidó orvos és társai fordították le és látták el rajzokkal a 10. század fordulóján. Ez az a mű, amelyre valamennyi későbbi orvoslással, farmakológiával, illetve botanikával foglalkozó muszlim tudós - *Ibn-Muffaradz*, az ezernégyszáz gyógyszert, köztük háromszáz újat leíró *Ibn-Bajtar* és *Abú-Dzsafar Ghajfiki* - támaszkodik s ők keltik fel a mű iránt a skolasztika keresztény orvosainak, majd a reneszánsz herbaristáinak az érdeklődését is. Az arab medicinai ismeretekkel *Constantinus Africanus* ismerteti meg 1100 táján a salernói iskolát.

Al-Birúní 1050-ből származó listáját elemezve *John Harvey* 1975-ben pontossá tette, mely növényeket termeszthettek a muszlim kertekben.¹⁹

Az Ibn-Wahsija Nabateus mezőgazdaságában fellelhető növényneveket és ápolási tanácsokat a két andalúziai kertész, Ibn-al-^cAwwám és Ibn-Bajtar - igaz, szelekció után - hagyományozta tovább. Ibn-al-^cAwwám, a 12. századi sevillai mezőgazdász leginkább kertész volt, aki elsajátította a félsziget művelési módjainak sokaságát és technikáját s egyszerre használta a helyi, a görög és római, a nabateus, valamint a beépült perzsa és hindu ismereteket.²⁰ Ibn-Wahsijától

¹⁸ Burckhardt (1994): 79.

¹⁹ Harvey (1975): 10-21.

²⁰ Sánchez (1973): 335.

csupán a kultúrnövényeket vette át, a többit nem említi, vagy csupán futólag beszél róluk. A kultúrnövények ismertetőjét is erős kritikával illette; például a babiloniaiakat elhagyta, máshol pedig csak azokat emelte át, amelyeket ő nem ismert.

Ibn-Bajtar - aki talán nem is ismerte Ibn-al-^cAwwám fajlistáját - szintén elkészítette a maga Ibn-Wahsija-átiratát, amelyben nem szerepelnek az Ibn-al-^cAwwám által kiegészítésként beillesztett fajok. De szerepeltetett néhány kelet-ázsiai növényt. A kivonatolt növényismeretek a gyógyhatásokra is kitértek, nemegyszer dioszkoridészi eredetre vallóan. Meyer körülbelül kétszáz olyan növénynevet talált Ibn-Bajtar és Ibn-al-^cAwwám műveiben, amelyek nem fordultak elő a *Nabateus mezőgazdaságban* - s ha igaz, hogy e 10. századi mű minden haszonnövényt felsorolt, akkor ennyivel nöhetett a kultúrába bekerült genusok, fajok, fajták, változatok stb. száma. A legtöbb új növényt csak az egyik forrás tartalmazta.

A mindkét forrásban meglévő haszonkerti fás növénycsoportok és a meghatározott fajok - Meyer forrásértelmezése szerint - a következők: babér, banán, bengefélék, birs, borbolya, cédrus, ciprusfélék, citrom, cseresznye, datolyapálma, diófa, édes füge, fehér eper, fenyőfajok, fűz, galagonya, gránátalma, jázmin, jujuba, kapri, keleti platán, kerti berkenye, körték, mandarin, mandula, mimóza, mirtusz, narancs, olajfa, oleander, ostorfa, őszibarack, pisztáciák, rózsafajok, szeder, szikomor-füge, szilvák, szőlő, tamariszkuszok, tölgy és a vadgesztenyék.²¹

A 11. században, miként a bagdadi al-Birúni és a toledói botanikus, Ibn-Basszál, továbbá a szintén mór területen élő Ibn-al-^cAwwam és Ibn-Bajtar töredékesen megmaradt adatai mutatják, a muszlim világ teljességében a gyümölcsök legtöbbje az alma, banán, cseresznye, datolya, füge, gránátalma, jujuba, mandula, meggy, narancs, sárgabarack, szeder, szilva, szőlő kerti ültetvényeiről, illetve szabad gyümölcsös területek fáiról került az asztalra. A pisztácia is elterjedt ugyan, de az vadon, kertészeti technikák nélkül nevelkedett. Al-Birúni a kert számos dísznövényéről is említést tesz: rózsaváltozatokról; milyen az egyes, kettes, fehér, sárga, mélyvörös, fekete, rózsaszínű, továbbá a pézsmarózsa. Említi a fehér és a sárga jázmint, a levendulát, a mirtuszt, a kerti rutát s a természetes fákat, a platánt és a füzeket. Gyógynövényként ismeri a szellőrózsát, kamillát, kikericseket, koriandert, köményt, mályvát, majoránnát, orvosi zilizt, mentát, fekete ürmet, nárciszokat, mákot, kakukkfűvet, spárgát. Zöldségeket és gazdasági növényeket - amilyen az indigó és a kender - is a listájára vett. Felsorolását kiegészítik - többek között - az ibolyák, liliomok és az oleander.

A muszlim kertekben elterjedt más eredetű növényekkel együtt nagyon gazdag választék mutatkozott. Az Ibériai-félszigeten például már a muszlim betörés előtt is éltek keletről származó növények, köztük egész távoliak is. E növényekről *Plinius*, *Columella*, *Sevillai Szent Izidor* (560-636) irataiból tájékozódhatunk: említik például a tamariszkuszcserejét, a mandulafenyőt, az aleppói fenyőt, sőt a datolyát is. A római szerzők ismerték a platánt, a kolostori kertekről író Izidor a sáfrányt, a gyömbért, a kámfort is leírta - s az olyan keleti növényt is, mint a cukornád és az eperfa.²²

Ibn-Basszál 1080-ban született kompilatív művében, a *Mezőgazdaság* könyvében, miként 1180-ban Ibn-al-^cAwwám is tenni fogja az övében, számtalan agronómiai és kertészkedési tanácsot adott, a virágnevelés fortélyaiiba is bevezetett, tanácsot kínált a szállításukhoz és olyan növényekről is tudósított, amelyek nem rendelkeznek a korábbi növényektől elvárt haszon egyikével sem. Nem táplálék- és dísznövények, nem szolgálnak gyógyászati-higiéniai lehetőségekkel s kultikus szerepük sem ismert. De nagy a díszítő értékük. Ibn-Basszál az elődje által

²¹ Meyer (1854): 60-88.

²² Hobhouse (1992): 48.

létrehozott toledói Huerta del Rey-ben dolgozott, ahonnan 1085-ben települt át Sevillebe, hogy ott tovább kertészkedjen. Botanikai expedíciókkal magvakat és növényeket hozatott Szicíliából, Alexandriából, Mekkába, az északkelet-perzsi Khurászánból. Ő kísérletezett az első között Andalúziában a narancs gondozásával. Ibn-al-^cAwwám maga is új növények nevelésére vállalkozott: a citrom, a jódásfa, az oleander, a fehér mályva, a naspolya, a szil és a tavirózsa elterjesztésében működött közre - de mindenekelőtt a szép kertek és terek kialakításának szorgalmazójaként ismert: ciprusok, cédrusok, fenyők, citrusfélék és más édes illatú növények ültetését javasolja a terekre, sétautak mellé, a pergolákra jázmin futtatását ajánlja és árnyat adó fáknak szileket, füzeket a gránátalmák közé. A borostyán felfuttatását, a konténeres babérbokrok medence mellé helyezését is javasolta.

A természet ábrázolása

A természet, a táj bemutatására, a környezetükben lévő élőlények felvázolására a muszlim festészet és kódexfestészet nem mindenkor vállalkozott. A 7. század előtti buddhista és zoroasztriánus vallási és főúri festészetben ugyan már megjelent a harc- és vadászjelenet is ismert, hogy ezekből egyénült ki a kedvelt portré, illetve a tájképfestészet is. A korai muszlim képzőművészeti alkotások szervesen folytatták ezt a hagyományt, de a 7-9. század közötti képtiltás következtében a festészet elhalt, és a tájképi ábrázolásra hosszú ideig egyedül a buddhista kultúrákban maradt lehetőség.

A kéziratdíszítés a 11. században Kelet-Iránban és Szíriában kezdődött el, valószínűleg a buddhista közép-ázsiai, illetve a keresztény bizánci hatás alatt. Majd az iráni mongol uralkodók korában a két irányzat keveredéseként létrejött egy új stílus.

Az iszlám előtt a szent iratokat rendszerint illuminálták, a 7-10. század között a korai iszlám azonban nem engedélyezte a kinyilatkoztatott könyv díszítését sem. Az illumináció föllendülése, a művészi szándékú illusztrálás, akárcsak a kézművesség kibontakoztatása, az oguzoknak és a mongoloknak köszönhető.

Az iráni Szafavidák (16-18. század) világának művészetében az irodalmi művek illusztrálását kiegészítette az egész oldalnyi könyvfestmények készítése. Mindkettőn valóság-hű élőlények tömege látható. A muszlim és a hindu hagyományokat átvevő mogul ábrázolások lehetőleg még valóság-hűbb megjelenítésre törekedtek. *Dzsehángír* uralkodása alatt (1605-1627) a környezet realista ábrázolására nyílik a legkitűnőbb alkalom. *Mansúr*, aki Dzsehángír számára dolgozott, több száz virág, madár s egyéb állat képmását készítette el.

A kert szimbólumrendszere

A muszlim kert kialakuló szimbolizmusát tárgyaló - mindenekelőtt *W. L. Hanaway, J. Dickie* és *M. J. Rubiera y Mata* munkásságát követő - tanulmányok, az élőlények civilizációba kerülését és tudásbővítő lehetőségét vizsgálók is egyként szembeállították az iszlám előtti arabság természet-élményét a földrajzilag terjeszkedő nép új tapasztalataival.

Az iszlám előtti arabok számára a maga kietlenségével, víz- és élőlényhiányával *locus horridus*-t jelent a sivatag. M. J. Rubiera y Mata mutat arra rá, hogy a népesség számára csupa negatív tartalommal rendelkezik a sivatag - a *szahrá*.²³ A nyelvészek e főnevet a hiányt kifejező szavak közé sorolják s éppen az érzékszervi fogyatékoságokkal, különösen a szem vakságával kapcsolták össze. Ismert, hogy a szem és a forrás - talán mert mind a kettőből víz folyik - egyként kifejezhető a *‘ayn* szóval. Az iszlám előtti költészetben a sivatagról mint a *dzsinnek* lakhelyéről, ez embereket hatalmuk alá vonó, nekik gyötretést és bűnhődést hozó démonokkal zsúfolt vidékről esett szó s nincs említve semmilyen enyhet adó hely, oázis vagy kert. Később, amikor a muszlim vallásúak számára az iszlám előtti arab erények felértékelődtek, mind a sivatag, mind a sivatagi élet a férfias puritánság jelképévé vált. Az iszlámban a kert, miként a kert életének alapeleme, a víz is Alláh ajándéka s csakis vele kapcsolatos.

A víz, ahogy a *Korán* 6. - *A jószágok* - szűrájában megjelenik, Alláh nevéhez kötődik s együtt szerepel (elvégre emberi tapasztalatokra hivatkozik a szöveg) az étellel, az élőkkal, a növényzettel, a természeti világgal, a magasból érkezik. Alláhtól származik minden élet: „ő az, aki vizet küld le az égből. És mi minden dolog bimbózását indítjuk el azzal. Abból [aztán] zöld hajtásokat sarjasztunk, azokból pedig [kalászkövekben] sűrűn egymásra sorjázó magvakat fahasztunk. És a pálmafák hímporából [mélyen] lecsüngő datolyafürtök [teremnek]. És [a vízzel] szőlőskerteket [sorjáztatunk] és olajfákat és gránátalmafákat, amelyek [gyümölcssei] hasonlítanak és különböznek egymástól. Ám nézd meg - amikor gyümölcsöt hoznak - a gyümölcsöket és az érésüket! Bizony, jelek vannak ezekben azok számára, akik hisznek.”²⁴

A fejezet lényeges momentuma, hogy hivatkozzá vá teszi Alláh és az ember közösségét, együtt munkálkodását, amikor az isteni eredetű víz segítségével magának az embernek nyílik lehetősége a zöld hajtások sarjasztására, a magvak kicsíráztatására. Az ember végtére is teremtvé válik, csupán a teremtés iniciálása - s ennek megfelelően az értelem megadása - nem lehet az övé. Az ember azonban felhasználhatja mindazt, ami Alláhtól ered s joga adatik itt éppen a növényekkel való foglalatossághoz, a - talán különféle - mezőgazdasági munkához. Növényeket nevez meg - kalásztermők (nyilván a gabonanövények) s datolyapálma, a szőlő, az olajfa és a gránátalma s ezeknek a hasznos jelentő részeire/szerveire mutatnak rá: a hajtásra, a magra, a bogyóra és a gyümölcsre. De szó van a termesztési formákról is, a sűrűn vetett magvakról éppúgy, mint a szőlőről s a többinek az ültetvényéről - hiszen e növényeket mesterségesen kell az embernek nevelnie, lehetőleg tömegesen, egyazon fajta állományában. Ugyanakkor a növények gondozása kialakította a különböző munkaprofilokat, a gabonáé a mezőgazdaságit, a fáké a kertészetit, a szőlőé a szőlészetit - utóbbi kettő a gyümölcsstermesztését.

A megnevezett növényrészek arra is rávilágítanak, hogyan került egy-egy növény az emberi kultúrába: táplálékanyag valamennyi. A mediterráneum - *Fernand Braudel* által - civilizációs

²³ Rubiera y Mata (1994): 13.

²⁴ Korán 6:99.

növényeknek nevezett élőlényei közül megtalálható mind a három: a gabona, a szőlő és az olajfa. S két másik - a datolya és a gránátalma - segít azt a területet behatárolni, amelyre a szerző hivatkozhatott. Az alapvető növények és a terület/klíma meghatározását leszűkítő két növény mellett jól elkülöníthetőek azok, amelyek a létszükségletet szolgálták, illetve a kínálatbővítő és a komfortérzetet növelő egyedek voltak.

A pálmafák együttese a szőlőültetvénnel - s a vele talán együtt lévő gránátalmák és olajfák - külön-külön és együtt egy mezőgazdasági kultúra lehetőségére és fontosságára is utalnak, mégpedig a fás szárú növények monogazdaságát megjelenítő kertére. Igaz, a kerti - vagy a fás szárúak nevelését szolgáló - praktikák némelyike mint agronómiai tudás is ott van: hímpor szükséges a (kétlaki) datolya gyümölcschozatalához, továbbá az, hogy az ültetvények fenntartása csak vízzel lehetséges. Arra a kérdésre, lehet-e összefüggés a víz optimális felhasználására való törekvés és az ültetvényes gazdálkodás között, az agronómia történetével foglalkozók a klímaviszonyoktól függően eltérő választ adnak.

Az Alláhtól eredő vízzel hozható létre tehát a kert, amelyben Alláh, az Alláhot és az embert összekötő víz és az ember közös „munkájával” a gyümölcs (amelyet ekkor még lehet, hogy a fás növények terményeként szabad értelmeznünk) végeredményként fog megszületni.

A kerteket és fáskerteket azonos értékűvé tette az, hogy termésük egyaránt hasznos, különbségüket a növényfajok megoszlása adta. A gyümölcs jelentősége egyszerre értéket kínált a gyümölcschozó területnek - akár mezőgazdasági, akár kertészeti, akár elvont értelemben.

Az idézett szúra okfejtésének jóvoltából a kert fogalma szimbolikus jelentésekkel telítődik. Olyannyira, hogy később a kertek építészeti-fajösszetételi jellegét inkább meghatározta ez a - Korán és a hagyomány által együttesen kialakított, idővel egyre kiterjedtebb - szimbolikus rendszer, mint a botanikai, klimatikus vagy agrártechnológiai adottságok, illetve lehetőségek.

A kert - mivel egyszerre alakítja Alláh és az ember - kettős meghatározottságú; minden építészeti-botanikai eleme összetettségében vagy a részleteiben is szent. Szent szövegek értelmezése alapján alakul ki és valamiképpen a Paradicsom metaforájává válik, a Paradicsomévé, amelyet egy valóságos kert mutat meg. A kert a hívők számára testiesült Paradicsom lesz, amely minden formájában jelentésszerű és utalásos. S amely Alláhnak szolgáló aktusok, helyszínek valóságos sokaságát fogja adni.

*An-Nábigha*²⁵ halotti siratójában kertről (*rauda*) és nem oázisról beszél, ahol a kitartó és bőséges eső által öntözött, pézsma- és ámbraillatú, szüntelenül nyíló virágokkal elborított sír fekszik, valahol Baszra és Jásim között. Ez a kert a mássá vált életé, a halálé, a világ utáni hely. Végző soron ugyanannak az elképzelésnek a másik oldala mutatkozik meg: azé a történeté, amelyet a Korán is átvett a sémi hagyományból: az örökéletű Ádám, aki egy öröklétű kertben élte a maga életét, bűnei következtében lakhelyet vált, átkerül egy túlsó világba. De a másik élet az illatos, virágpompában álló túlvilági kertben, ahol minden örökkévaló: ennek az elérése, a boldogság mint életcél eléggé vonzó ahhoz, hogy az elnyerésével bárki is megpróbálkozzék. A Korán *rauda* értelmében csupán egyszer használja a kertet, *A bizánciak* című szúrában s úgy, hogy az az üdvözültek kertjére vonatkozik: „Akik hívők voltak és jótetteket cselekedtek, azok egy dús kertben fognak örömeizni.” (30:15)

Hogy miféle tulajdonságú ez a paradicsomi kert, arról további felvilágosításokkal szolgál olvasói számára a Korán:

²⁵ Blachere, R. (1952-66): Histoire de la littérature arabe des origines à la fin du XVe siècle. 3. Vol. 444. In: Rubiera y Mata (1994): 13.

„... gondoskodás lesz az osztályrészük;
gyümölcsök és tisztességben részesülnek
a gyönyörűség kertjeiben,
egymással szemben elhelyezett kereveteken;
kupát hordoznak körbe közöttük, amelyben olyan forrás [nedűje] van,
amely áttetsző és gyönyörűség az ivóknak;
nincs miatta fejfájás és nem részegednek le tőle.
Mellettük lesütött tekintetű, nagy szemű [hurik],....”²⁶

A hely alapvetően vendégszerető: az érkezettnek nincs semmi feladata, célja, munkája. Gondoskodnak róla - éppen a kert birtokosa, annak pompáját biztosító gazdája, a könyörületes és irgalmas Alláh -, mivel az érkező vendég: az igazhitű muszlim hívő arra érdemessé vált. Kertre, a gyönyörűséggel szolgáló, megszelídített természetre. S a víz által burjánzó növényzet alatt, a szabadban heverőket, akiket a forrás mámorító, tiszta és a kert gyönyörére érzékenyítő - gondot, főfájást sosem okozó, kábultságot, csömört ki nem váltó - italával kínálnak. S ez élvezetek tömegét nyújtó kertben újabb gyönyörforrások a szemlesütött hurik.

A Paradicsom csupa testies-földies dologgal - kert, heverésre szolgáló ágy, kupából szolgáltat ital, felszolgálók és társul szolgáló hurik, fájdalmuk hiányával s ugyanakkor a tobzódás, a mértéktelenség távoltartásával - ábrázoltatik. Étkezésről, pihenésről, a zárt kert védelméről, a nomádoktól oly távol lévő boldogságforrásokról esik itt szó. Mindezek szimbolikussá formázása, képi/tárgyi értelmezése szükséges - miközben azért azt a lehetőséget is megengedi a Korán, hogy a kertet a valóságban is létrehozzák.

Az istenfélőké ez a folyóvizekkel hűsített, enyhet felkínáló hely, amelyet sohasem lehet megenni: azoké, akik életük által beteljesítik Alláh rendelkezéseit. És ez a hely - gazdagabb mindenféle evilági javaknál - csakis Alláhnál van:

„... Ám Alláhnál van a legszebb [szállás]hely, ahová az ember megtér.
Mondd: „Hirdessek-e vajon nektek jobbat mindezeknél?”
Az istenfélőknek Urukánál [majdan] kerteik lesznek,
amelyek alatt patakok folynak s örökké ott fognak időzni.
Tisztává tett feleségekre és Alláh tetszésére lelnek ott.”²⁷

Az *‘Imrán nemzetsége* címet viselő szúra szerint az elérhető szálláshelyek legjobbika a kert - különösen, ha mindenki saját kerttel rendelkezhet, amelyben víz csordogál, másik életűvé, szüzekké - érintetlenné - visszaváltozott feleségek veszik közre s az e helybe betért megfelel Alláh elvárásainak. E kert tehát testi és lelki jutalom, ahol a jutalmat az szolgálja, ami az ember evilági életében a legértékesebbnek mutatkozik: a (valóban gazdagságjegyek megfelelő) feleségek és a vízjárta kert. Ugyanezt több hely is állítja még a Koránban: „Aki pedig engedelmeskedik Alláhnak és az ő küldöttének, azokat [majdan] kertekbe fogja bevinni, amelyek alatt patakok folynak és örökkön ott fognak időzni.” (4:13); „akik azonban hisznek és jótetteket cselekszenek, azokat [majdan] kertekbe vesszük be, amelyek alatt patakok folynak s örökkön ott fognak időzni. Tisztává lett feleségekre lelnek ott; és árnyas árnyékba fogjuk őket vinni.” (4:57), (továbbá 4:122, ugyanaz, mint az 5:45.) Az ismét fölvezetett kert tulajdonságai között megjelent az árnyas hely fogalma: a nagy lombú, hűvös aljat teremtő fák kitüntetett szerepe s tovább hangsúlyozódik a kert elkerítettsége is, ahová be lehet menni s be lehet valakit fogadni.

²⁶ Korán 37:41-48.

²⁷ Korán 3:14-15.

A Paradicsom - e szimbólumegyüttes - kettősségét többször fölveti a Korán. Egyik oldalról mindaz a túlvilági hely, amelyet egy földi kert leírásával lehet példázni, ígéretessé tenni - Alláh környezete. A másik pedig az a földi környezetben - engedélyezett módon - megvalósítható testi-szellemi, fizikai-metafizikai közeg, ahol Alláhhoz legközelebb lehet lenni, ahol Alláhról és a törvényeiről meditálhat a hívő. Amely leginkább metafizikai kérdéseket sugalló építmény vagy térség; mégha formája szerint mecset, imaszőnyeg vagy kert is. Mindhárom olyan, amely egyedül végzett vallásgyakorlásra ad módot s amelyben növényi formájú és jelentésű, rendszerezetten éppúgy, mint misztikusan is fölfejtethető utalások sora ismerhető fel. A földi és a túlvilági Paradicsom egyként megvalósítható: hívő számára a földi lehet ugyanaz, mint az égi, saját kegyessége révén kétszer is hozzájuthat mindehhez. A földi Paradicsom efféle megjelenítése azonban kétségtelenül szimbolikus eljárás.

„Aki féli Ura méltóságát, annak két kert lesz az osztályrésze.

Uratok melyik jótéteményét tagadjátok ki ketten?

[Gyümölcsöt és árnyat adó] ágakkal ékes mindkettő.

Uratok melyik jótéteményét tagadjátok ti ketten?

Két forrás fakad bennük.

Uratok melyik jótéteményét tagadjátok ti ketten?

Minden gyümölcsből egy pár van ott.

Uratok melyik jótéteményét tagadjátok ti ketten?

Kényelmesen hevernek olyan ágyakon, amelyeknek istabraq-brokát a bélése.

És a két kert gyümölcsei mélyen lecsüngenek.

Uratok melyik jótéteményét tagadjátok ti ketten?”²⁸

Fokról fokra válik kettőssé, illetve négyessé a kert szerkezete, így fog az „feketén zöldelleni”, „bugyogó forrással” rendelkezni, gyümölcsökkel, gránátalmafaakkal, datolyapálmákkal ékesítetté lenni, ahol sátorban lehet ledőlni, kerevetre dőlve, „zöld párnák” és „szépséges abqari-szőnyegek” heveredni - s áldani a magasztos és méltóságteljes Úr nevét (55:64-78.).

A kert azzá a helyé avatódott, ahol a túlsó világ és a földi világ valamiképpen egyazon térséget alkot: tulajdonlott és bekerített, vízjárta, növénygazdag terület, amely árnyas, gyönyörteljes, pihentető, ahol sétálni éppúgy nem kell, mint egyéb munkát végezni s ahol jutalmul szolgálnak a szépséges és a könnyen elérhető gyümölcsök.

A növények többes - legalább kettős - funkciója a Korán által meghatározott. Az, hogy szép, nem feltétlenül esztétikai szempontból, mint inkább - a neoplatonizmusig visszafuttatható - teológiai oldalról értelmezhető. Az érzékszervek számára gyönyört jelentő dolgok ugyanazt jelképezik: a szemnek kellemes formájú, felületű, színű növényzet és kert építményei, a szájnak kellemes ízek, a fülnek kellemes vízcsobogás, a test bőrének az árny, az egyensúlyzásnak az elernyedttesttartás a valóság és a paradicsom közelítését eredményezi. S a muszlimok mindazt szorgalmazták, ami ezt az átlényegítő, átszellemítő formát - amit kertnek nevezünk! - gazdagabbá tette. Lehet az a kert mellett, illetve a kertben akár selyem, ezüst, gyümölcs, üvegedény, ital, fűszer, gyöngy (76. 12-20. *Az ember* című szúra) - mindezek érthetően váltak paradicsomjelképpé. A keresztény *hortus conclusus* egy funkciójú növényhasználatával szemben a muszlim kerteknek gyógyászati, élelmezési és szakrális feladatuk is volt.

A 11. századi sevillai költő, *al-Muṭʿamid* ezt a metonimikusságot használta ki akkor, amikor - például az örökzöld fa - örök fiatalság - örökifjúság helye szimbólumképzéshez hasonlóan - tovább tágította a Paradicsomhoz fűződő jelentéseket: „Nem késlekedtem fényes ékszerekkel,

²⁸ Korán 55.

aransávós ruhával, csecsebecsékkel, fülönfüggőkkel fölékesíteni magamat, jóllehet te csak majd egy kertet fogsz látni. Egy gazdag kertet, ragyogó szépségű gyümölcsöst, szívet elragadó varázslatot... Fákat, amelyek pillanat alatt virágba borulnak, illatozó mirtuszokat, csörgedező patakokat. A kert legjobb ruhájába öltözött, friss és kellemes illatokkal s nem aszott és hervadt fűvel, öreg fákkal.”²⁹

A kert modelljévé a koráni Paradicsomkert vált s hogy esztétikai célt kapott, az annak köszönhető, hogy az érzékszerveken keresztül kívánta a hatását kifejteni. Az érzéki gyönyört - amely a kertépítési gyakorlaton kívül más emberi tevékenységben sem tiltott - a Korán vezette elő s modellálta. Az - akár ideális módon is kivitelezett - valóságos kertek érthetően önmagukon túli jelentéssel bírtak, metafora-tulajdonságaik, amelyek az írott és festett művészetekben nyilvánultak meg legerőteljesebben, önállósodhatnak.

A muszlim kert - *Attilio Petruccioli* meghatározását ismételve - egyszerre képes a hívőnek lehetőséget adni Alláh s a hit esztétikai, morális és intellektuális megközelítésére.³⁰ A megvalósult kert fizikai formái, méretei, arányai, jellemzői egy áthagyományozódó mérték szerint valósultak meg s a céljuk az érzékek megtisztítása s így a fizikai valóság fölé emelkedés. Ilyen a hortus conclusus jellegű kert, amely a funkciók egymásra rétegződése folytán *locus amoenus* és *paradisus voluptatis* is.

A kert geometrikus szerkezete a muzulmán kozmológiára s különösen annak arányos elképzeléseire vezethető vissza. A tudást idézte a kert arab neve is (*rauda*, többes száma: *rijád*), amelyet a „kiképezni, megtanítani, elsajátíttatni, gyakoroltatni” értelmű szótöből származtatnak (s homofón az arab matematika kifejezéssel). A tudáshoz való viszony mutatkozik meg a muszlim kerthagyományokban a hangsúlyozott architektonikus elemek által. A magas kertfal nem csupán elhatárol, de birtokon belüli létezést is biztosít, a kertben lévőnek rejteket, magányt és beavatottságérzetet nyújt. Mindezt a világi forgatagtól távol, attól élesen elhatárolt - s nem mellékesen: a vallás értelmezése szerint is tiszta és szép környezetben.

A kert fogékonnyá tesz az értékekre, amelyeknek az érzékszervi befogadás természete miatt érzékinek kell maradniuk s ugyanakkor bennük, illetve általuk tökéletesen megmutatható a szellemiség, illetve megmutatkozániuk kell lennie. Ez némileg a kert architektúrális összetettségét is magyarázza - s annak fejlesztője. Az érzéki és a szellemi együttes megjelenése a kertben a természet és a racionalitás egyensúlyában található s ebben a kertjellemzőben a muszlim pszichológia sajátossága is benne rejlik.

A muszlim kert előképe, az iráni kert a korabeli perzsa kerámiaábrázolásokon már két tengellyel osztottan s a metszésponton megjelölten tűnt fel.³¹ A világ középpontjából tör föl az élet vize s az négyfelé folyik szét - s ez a fogalmi-képi értelmezés a muszlimok számára is érvényes maradt. A kert születése pillanatától életszimbólumnak mutatkozott, jelzése a makrokozmoszt, minden egyes ábrázolása pedig a mikrokozmoszt hívta elő.

A kert fogalma által, éppen a perzsa előzmények miatt, a paradicsom, a temetőkert is jelölt marad. A *firdausz* kertet és paradicsomot is jelenthet.

A Paradicsomkert kezdetben nem a halottak kertje, illetve annak közeli megjelenése, hanem inkább a sivatag ellentéte, amely a növényzetre utalt (*dzsanna*), azt láttatta a hely típusos megjelenítőjének, a másság és az érték forrásának. De a kert már kezdetekben kapcsolatot

²⁹ Rubiera y Mata (1988): 54.

³⁰ Rubiera y Mata (1994): 13.

³¹ Dickie (1976): 90.

mutatott a sírkerttel s ennek a lehetősége a kerttörténetben nem is maradt kihasználatlanul. J. Dickie etimológiai okfejtése szerint a *rauda* kezdetektől fogva értelmezhető „mauzóleum”-ként vagy még inkább: benne nem különült el a temetkezési hely és a kert.³² A kert a perzsáknál, amelynek mintázata meghatározta a muszlimok kertelképzelését, valóban temetkezési hely is, ahol a tulajdonos holtában azt élvezzi, amit életében oly kevésszer - vagy sosem. Ez a jelentésértelmezés és használati mód a nyugati és a keleti iszlámban egyként átöröklődött.

A kert ilyen hármas meghatározása - Paradicsom, mauzóleum, illetve ember által létrehozott tér - arra a korabeli szemléletmódra utal, amely a muszlim civilizációt is átítatta, hogy tudniillik maga a kert az ég és a föld szimmetriatengelyén fekvő pont, ahol a természeti és a természetfeletti dolgok és a jelenségek egymással kölcsönösen átfordíthatóak. Így a kert temetkezési helyként való használata a földiből az ég felé vezető utat, Paradicsomként való ismerete az égiből a föld felé irányulást tett - egyszerre - lehetővé.

A kert ily módon időnkívülséget, időnélküliséget is élvezett - ez vezet vissza minket az iszlám kozmológiájához. Ugyanakkor a muszlimok számára oly fontos tudás megszerzésének és a megismerésnek az útját is megmutatta. Ezért tekinthetjük történelmileg a muszlim kerteket új formájúnak és jelentésűnek.

A kert fenntartása rendezettebb, rendszerszemléletű agronómiai ismereteket igényelt az élelem-utánpótlást jelentő növények előállításánál, ugyanakkor az a tény önmagában, hogy valamelyik elődkultúra a kertműveléssel foglalkozott, elegendő volt az ismeret átsajátíthatóságához. A római, a bizánci, a hindu és a babilóniai agronómiai örökség ezen a szűrőn át vezetett az iszlámba s így vált egységessé. A Korán tanításának megfelelő növények kerültek a kertbe, többjük meg is volt abban nevezve: az árnyat adó, illatozó, gyümölcsöt és gyógyszert kínáló - legalább kettős hasznót ígérő - fűvek, bokrok és fák termesztése indult el. S a földi mennyország kialakítását a Paradicsom topológiája ugyanúgy szolgálta, valójában csupán a korai ismeretek újbóli megerősítéséről van akkor szó, amikor medence vagy szökőkút kerül a kert centrumába, a területet négy azonos részre - vagy annak többszörösére - osztják a csatornák, melyek nem csupán - vagy egyáltalán nem! - az öntözést biztosították, annál jelentősebb az esztétikai és szimbólumfunkciójuk. Az elődkultúrákból származó négyes szám, amely szintén hindu és babilóniai eredetű, a természet száma s a természeti alakzatok jellemzője. A „sok” megjelenítője az egyetlen körrel szemben. A négyesség hatása a négyszögletes kerten kívül az építészetben, a használati tárgyak készítésben is jelen volt. A kert az univerzum spirituális megismerésének a helye. S így akkor, ha egy muszlim hívő belép a kertjébe s a forrás mellett letelepszik, bizonyosan a világ rendjébe igyekszik beleilleszkedni.

Az írott források - a Korán, *Az Ezeregyéjszaka meséi* éppúgy, mint a 11. századi kertet bemutató *Ibn-Kháfán* córdobai kertet leíró szövege,³³ illetve a granadai *Ibn-Lujún* (1281-1349) mezőgazdaságról szóló verse³⁴ - azonos elemekből építik fel a kertet, azonos szerkezettel és nagyjából azonos fajú, de a kultúrába kerülésük módját tekintve mindenképpen homológ értékű növényekkel telepítik be.

Al-Mu^ctamid 11. századi kertbemutatója azon a koráni hagyományon nyugszik, amely az 56. szúrában olvasható:

³² Dickie (1976): 91.

³³ Dickie (1976): 92-93.

³⁴ Dickie (1976): 94.

„... Az élenjárók -
ők azok, akik közel állnak [Alláhhhoz]
a gyönyörűség kertjeiben;
csapatostól a hajdanvoltak közül,
ám a későbbiek közül [csak] kevesen,
[Arannyal és drágakövel] átszótt pamlagokon
hevernek kényelmesen egymással szemben,
és örökifjú fiúk járnak körbe közöttük
kelyhekkel, kancsókkal és forrásvízzel telt kupákkal,
nem fáj tőlük a fejük és nem részegednek meg;
és gyümölcsökkel, amit csak választanak,
és szárnyasok húásával, amit csak megkívánnak,
és nagy szemű hurik lesznek,
akik jól elrejtett gyöngyökhöz hasonlatosak -”³⁵

Erre hivatkozva ékesítették föl a kertet paradicsomi tulajdonságokkal. E szimbólumátvitel, illetve -torlódás megengedett, a misztikus mozgalmak is kedvvel éltek vele. A Paradicsomkert s annak leginkább *locus amoenus* változata *Az Ezeregyéjszaka meséinek* egyre-másra föl-bukkanó káprázatos helyszíne.³⁶ A sokféle kert érzékies leírásokban bővelkedik; s ami figyelemreméltó, a meseanyag változékony eredetének megfelelően a kertek hol perzsa, hol egyiptomi, hol török tulajdonságokkal rendelkezhetnek. Így aztán szó esik palota mellett létesült kertről,³⁷ gyümölcsöskertről,³⁸ arról, hogy az épületek mellett kertegyüttesek is állnak,³⁹ illetve hogy létezik folyó mentén, vízpartra épített, egymás mellett elterülő pihenőkert,⁴⁰ illetve csupán városon kívüli, vendéglátásra szolgáló magánkert is.⁴¹

Az egyik kert, amelyikről a harmadik koldusbarát tudósít, „olyan, mint a Paradicsom”: „kertjében zöldellő fák, viruló gyümölcsök, zengedező madarak, csörgedező patakok”. A Korán nem beszél a kertek madarairól, a koráni helyszíneknek nem voltak ilyen élőlényei - így ez itt a jelképbővülés egyik példája. „A szívem megújult tőle - mondja a rokh-madár által a hegy palotájában élő negyven lányhoz eljutott fiatal férfi -, sétáltam a fák között, beszívtam a virágok illatát, hallgattam a madarak énekét, mely az egyetlen, hódító Úr dicséretét zengte, elnéztem az alma vörösbe játszó sárga színét... Aztán a birsalmára tekintettem, beszívtam fonséges illatát, mely megszégyenítette a mósuszt s az ámbrát... majd a szilvát bámultam meg, melynek szépsége gyönyörűség a szemnek, olyan, akár a valódi jácint.”⁴²

Ez a kert azonban a bűnbeesés kertje lesz. A telhetetlen ifjú másnap egy, a leírtnál is pompásabb helyre hatol be. „Terjedelmes térséget találtam... benne nagy pálmaliget s folyó, melynek

³⁵ Korán 56:10-23.

³⁶ *Az Ezeregyéjszaka meséi* (1862): 863-869. Buláq-i kiadás. Kairó.

³⁷ *Az Ezeregyéjszaka meséi*. A harmadik koldusbarát története. Tizenhatodik éjszaka. 160.

³⁸ *Az Ezeregyéjszaka meséi*. Núr ed-Din vezír és testvéröccse története. Huszadik éjszaka. 193.

³⁹ *Az Ezeregyéjszaka meséi*. Núr-ed-Dín Ali és Anisz al-Dzsalisz története. Harmincötödik éjszaka. 335.

⁴⁰ *Az Ezeregyéjszaka meséi*. Núr ed-Dín Ali és Anisz al-Dzsalisz története. Harminchatodik éjszaka. 350.

⁴¹ *Az Ezeregyéjszaka meséi*. A második eunuch, Káfúr története. Negyvenedik éjszaka. 380.

⁴² *Az Ezeregyéjszaka meséi*. A harmadik koldusbarát története. Tizenhatodik éjszaka. 160.

partjait virágos fák és cserjék szegélyezték; rózsza, jázmin, majoránna, nárcisz és gránátszegfű. A szellő fújdogált s szerteszéjjel hordta az édes illatokat, mindez mélységes gyönyörűséggel töltött el.”⁴³ E tér jellemzői az előzőével megegyezők, csak a térség tágul hatalmasabbá, áttekinthetetlenebbé s válik megismerhetetlenné. A harminckilenc - engedélyezett - helyszín megismerése után azonban a hős a negyvenedik, a tiltott területre is behatol. Bűnéért meg-lakol, bal szemének világosságát elveszti s nyomorúság lesz élte - ugyanarra a sorsra jut, amelybe hasonló okokkal került, esendő társai. Fél szemükre vakok, az örömökből való beava-tásuk után mértéktelenségük áldozatai, vétségükért bűnhődniük kell - korábbi örömforrásaikat is elvesztik.

A kert és a lakótér egységéről vall egy másik részlet. „Beléptem egy hét ajtóval bezárt terem-be. Körös-körül ablakok nyíltak a kertre, melyben ezerféle gyümölcs pompázott, patakok csobogtak, madarak daloltak. ... [A terem] gyönyörűségek tárháza volt... középen szökőkút, melynek sarkain gyöngyből és drágakövekből kimunkált madarak ültek.”⁴⁴ A két tér egymásba nyílása a külső és a belső világ azonos törvényektől meghatározottságát, szerves egységét, átjárhatóságát tanúsítja. A kertjegyek megjelennek a teremben s mindenhol a Paradicsomra emlékeztetnek.

A leggazdagabb kertek egyikébe jut el Núr-ed-Dín rabszolgalány szeretőjével, mintegy szerel-mük - s világból való kitaszíttatásuk - csúcspontján. Micsoda kert az! „Gazdag, boltozatos kapuján szőlő futott, fürtjei különböző színűek, a vörös akár a rubin, a fekete akár az ében. Beléptek egy lugasba, ahol gyümölcsök csüngtek egyesével s párosával, az ágakon víg madár-had, a csalogány trillázva szól, a kanári zengően dalol, emberhangon a rigó, a gerle meg úgy burukkol, mint ki mámoros a bortól, a fák gyümölccsel megrakottan páros sorban roska-doztak. Sárgabarack háromfajta, szilva színe csupa pompa, a cseresznye ragyogása, mint a fogak friss zománca, a fügének vörös-fehér színe párja. A virágok úgy ragyognak, mint megannyi gyöngy és korall, a rózsáknak pirossága tüzeesebb, mint nők orcája, az ibolya úgy virít, mint lángoló kén az éjben, a mirtusz meg százszorszép, levendula, anemóna levéldíszbe öltözötten, harmatcseppel ékesen; a tündöklő margaréta fehér fogak mosolya, nárcisz néz a szép rózsára, mélytűzű a pillantása, a citrus úgy ring a fán, mint megannyi szép pohár, aranygömbként a citrom a lomb közül kivillog, virághímes tarka szőnyeg öltözteti fel a földet, a tavasz oly vígan virul, csupa selyem a folyó, a madárdal trillázó, szellők lágyan lengedeznek teljében a kikeletnek.”⁴⁵

A világ megélése - és a szövegmondás - e pontján minden hasonlítóvá és hasonlítottá válhat s olyan helyzetbe kerül bármi, hogy rögtön részese egy-egy költői képnek. A dolgok ilyen metafora-közelsége a megértés-megérzés egységét intenzívvé teszi - a szövegalkotás módja, ahogy a maqámává átlendült novella strukturálódik, ennek kifinomult megvalósítója.

A kert elemei

A Korán, Az Ezeregyéjszaka meséi és a két andalúziai szerző kerttel kapcsolatos följegyzése szerint, miként más irodalmi források is bizonyítják, a muszlim kertek szerkezete a 15. szá-zadig bizonyosan változatlan maradt. A kertek - akár mauzóleum állt a közepén, akár pavilon - a Paradicsomra utalnak, élettelen és élő berendezései mindegyike egy összefüggő jelkép-

⁴³ Ua.

⁴⁴ *Az Ezeregyéjszaka meséi.* A keresztény alkusz története. Huszonhatodik éjszaka. 257.

⁴⁵ *Az Ezeregyéjszaka meséi.* Núr ed-Dín Ali és Anisz al-Dzsalisz története. Harminchatodik éjszaka. Magyar kiadás. 352.

rendszer tagjaként nyer értelmet. Az elzárt, kevés kiválasztott által használható téglalap alaprajzú növényi állomány területét fal vette körül. A zárt kertet négyfelé osztotta - zuhogókkal, vízfalakkal tagolva - két vízcsatorna, a negyedeket segédcsatornák tagolhatták tovább: a vízcsatornák találkozásában, a kert közepén medence terült el, sokszor szökőkúttal. A víz-medence mellett pavilon készült, amelyből rá lehetett látni a kertre: ez volt az egyetlen kitüntetett hely. A kert növényeit párhuzamos sorokban, szimmetrikusan ültették, előtérben a virágok, mögöttük a szőlők és gyümölcsfák, háttérben a magasabb, szélről védő fák, amilyen például a datolya vagy a platán. A növények szerepe az árnyékvetés és a változatos illatkeltés, azon kívül, hogy alakjukkal-formájukkal, színükkel, virágukkal és termésükkel is díszek. Ezenkívül egyéb hasznuk is volt: táplálék- (gyümölcs és zöldség), gazdasági, illetve gyógynövények is, minthogy a muszlim kert mindhárom haszon előállítását vállalta. A közepén nevelkedő, pavilon környéki növények inkább díszítő funkciót töltenek be, míg a fasorok felé haladva inkább a haszonelvűbbeket találjuk.

A pavilont, miként a római eredetű pergolákat, lugasokat is, futónövények borították. A növények dekoratív elrendezését és a klimatikus helyzet ellensúlyozását szolgálták a mélyített ágyások. A csatorna, illetve ösvényszint alatt elterülő, süllyesztett ágyásokban, a fák alatt egyesével nőttek a virágok, amelyeket így könnyebb öntözni, környezetük páradúsabb, sugárzástól védettebb. A geometriai alakú területek kontúrját a gyalogút adta - a virágok pedig, habitusuk teljességével virágszőnyeget mintáztak a lépkedő köré. A fák többsége szabadon kiültetett volt, némelyet medencében, tartályban neveltek, részben, hogy növekedésüket gátolják, részben pedig, hogy megakadályozzák a többi növény elnyomását, vagy pedig hogy átültethetőek legyenek. A legtöbb fát árnyékadó céllal ápolták.

A kert növényeinek is kialakult a maguk szimbolikus tartalma. E növényeket a Korán határozza meg, némelyiküket néven nevezve, de mert a kertbe kerülés módjait is kijelölte, így a későbbi fejlesztések előtt sem állta el az utat. Az Ezeregyéjszaka meséi e koráni növényeket mind szerepelteti s ugyanazok jelennek meg a szövegezett és a festett alkotásokban is. A 11. századi, Andalúziában élő *al-Himjarí Al-Badí-^cfí waszf ar-rabí'* (*Újdonságok a tavasz leírásában*) című munkájában⁴⁶ húsz virágnevet sorol fel: babot, borostyánt, fehér jázmin, fehér liliumot (amely tisztaságzimbum), ibolyát, kék íriszt, kerti (és réti) narancseprel (amely a női mellre utalhat), mákot (amely lehet, hogy szellőrózsa), továbbá a mályvát, mandulát, margarétát (amellyel a nők fogait írják le), mirtuszt, nárciszt (fehéret, sárgát, zöldet, amely a rózsza ellentéte, pásztoroló növény, testi jellemzők kifejezője), sárga jázmin, sárga violát, trombitanárciszt, vízililiumot és a legkedveltebbet, a vörös rózsát is. *Pérés* ezt a listát, amely az andalúziai növényeket sorolja fel, kiegészíti egyéb kortárs szövegekben megtalálható kerti növényekkel, a bazsalikommal, leanderrel, levendulával, majoránnával, narancssal és a szegfűvel.⁴⁷ Ezt tovább bővítette J. Dickie. Listája almából, babérból, banánból, birsalmából, ciprusból, citromfából, cseresznyefából, csillagfűrtből, eperfából, fügeből, fűzből (a karsúság szimbólumából), kakukkfűből, kolokáziából, körtéből, mandragórából (azaz a dzsinn almájából), medvetalpából, naspolyából, pálmából, sáfrányból, sártökből (a keserűség kifejezőjéből), szentjánoskenyérfa, szilvából és szőlőből áll össze.⁴⁸ Ezt az andalúziai listát kiegészítik az Ibn-Bassál és Ibn-al-^cAwwám kertészek műveiben megemlített növények, így számuk eléri a 161-et.

⁴⁶ Dickie (1976): 99. Himyarí listáján huszonegyedik növényként szerepel a len is.

⁴⁷ Pérés (1937): 167., 85.

⁴⁸ Dickie (1976): 104-105.

A nyugati területek kerti növényei között megjelentek mind a fás szárúak, mind pedig a lágy szárúak. Többségüknél nyilvánvaló az is, milyen gasztronómiai, medicinai hasznuk volt még a kerti megjelenésen kívül. A réti narancseper például nem termékeny, annál inkább dekoratív; a muszlim természetkép sajátossága, hogy vad növényfajt is szépként nevez meg - de szépek képesek látni az ipari növényt, a lent is.

Kétségtelen, hogy a nyugati kertgazdálkodásba került 161 növény számát és hasznát tekintve is figyelemreméltó. De összevetve ezt a perzsa szövegekkel majd a miniatúrák növényábrázolásait áttekintve, továbbá al-Birúni 1050-ből származó növényfelsorolásával is összehasonlítva, megállapítható, hogy a fajlistán szereplő növények túlnyomó többsége a muszlim civilizáció mindegyik területén azonos volt.

A kert-paradicsomhoz kapcsolódó növények közül már al-Birúni is kiemelte és hangsúlyosan tárgyalta a rózsákat. A rózsa - a jázmin mellett - gyakran önállóan is megjelenik, de így is képes mind a fizikai-földi kertet, mind pedig a paradicsomkertet felidézni, illetve annak jellegét meghatározni.

A Paradicsom képzetének felidézését leginkább a rózsák, a rózsaszármazékok, a rózsaszimbólumok szolgálták.⁴⁹

Az imára való rituális felkészülésnek elengedhetetlen része a tisztálkodás. A vízzel való megtisztulás és az illatszerhasználat az Alláh iránti kötelesség teljesítése felé mutat: azt az ima teszi teljesebbé. A muszlim a mecset közelében álló illatszerárus boltjában juthatott rózsa- s egyéb olajokhoz, amelyeket aztán zarándoklata során éppúgy felhasznált, mint otthonában. A szent város, Mekka ismert nagyszámú illatszerárusáról.

A mindennapi életben alig található olyan helyzet, amelynek ne találják meg a maga paradicsomi kapcsolatát s ezáltal fel ne használnák a paradicsomi kert növényeinek valamelyikét. A világra érkezett újszülöttet virágokkal felfőzött vízben fürdetik meg, a házasodni készülő ifjú, választottja szüleinek rózsacsokrot küld, a gyaloghintót vivő lakodalmi menet virágoktól díszlett s a mennyasszonyi ajándékként szolgáló kandiscukor-serleg tetején cukorból készült rózsabokrétá ékeskedett. A halottat is rózsavizes vízzel mosdatták le. Fogadónapok vendégvárásakor rózsaszirmokkal szórták fel a szőnyeget, a kerti medence tükrét, illatszereket füstöltek s a megérkező tenyerébe rózsavizet töltöttek. Rózsavízzel illatos vízben mosakodtak étkezés előtt, közben és után, a nők szépségápolásának is elengedhetetlen kelléke a rózsavíz. A rózsailattal dezodoráltak s hűsítő eljárásaikhoz is ez szolgált alapanyagul. A rózsa: ételek és italok illatosítója és színezője, pecsenyéknek, pástétomoknak éppúgy nyersanyaga, mint az édességeknek. A *zalábijának*, sokak csemegéjének aromája a rózsából származik.

A virág főzete, kivonata - a hellenisztikus eredetű szövegagyomány nyomán - változatos orvosságok adaléka, általában édesítő és hűsítő jelleggel. A gyógyításban való használata támogatta az étkezésbe kerülését. Rózsacukor fogyasztásával - hűtéssel - ellensúlyozható a gyomrot károsító szilva hatása - fejti ki a négy minőségre utalva *Abú-l-Qászim al-Zahráwi (Abulcasis)*.⁵⁰ *Ar-Rázitól (Rhazes)* is ebben az értelemben maradt feljegyzés arról, hogy a megjelenő hímlőfoltok esetén rózsavízzel hűtendő az ízületek. De arra is van tanácsa, miként kell rózsából lekvárt főzni.⁵¹

⁴⁹ Géczi (2000): 1-112.

⁵⁰ Burckhardt (1994): 84.

⁵¹ Mazahéri (1989): 110.

Az élő virágból készült rózsacsokrokkal, koszorúkkal stb. való lakásdíszítés, a vendégek közé való virágdobálás vagy a pohárnokok fején a koszorú is éppen ezért tekinthető dísznek, illatszernek vagy hűsítő eszköznek. Állami ünnepeken maga a kalifa osztat édességeket és rózsavizet.⁵²

A lakóházak kertjeiben szívesen neveltek rózsákat. Rózsavirág vásárlására is lehetőség volt, kertészetek szakosodtak a különböző változatok előállítására, ültetvények szolgáltatták - a legismertebbek a perzsiaiak voltak - az illóolajat szolgáltató növényeket. Az illóolaj előállítását a mértéktelennek tűnő használat indokolja: számadáskönyve szerint a fátimida *al-^cAziz* kalifa (975-996) évente 22 kg rózsavizet használt fel.⁵³ A rózsza és származékainak - víz, -esszencia, -szirup - nagybani előállítására tömegek szakosodtak.

A keleti illatszergyártásba a virágesszenciákat a Szászánidák idején vitték be. Addig a növény egyéb részeiből, szerveiből előállított illatszereket használtak. Az illóolaj tartalmú virágesszenciák Ahura Mazda kultuszában játszottak szerepet s onnan kerültek a muszlim kultúrába. A virágesszenciáról egy pahlawi (közép-perzsa) műben esik először szó. *II. Khuszrau* a legjobb illatszerekről kérdezi apródját, aki felsorolásában említi a királyi rózsát és a perzsiai rózsát.⁵⁴ Az apród a rózsaparfümöt a szerelem jelképeként nevezi meg, de hogy az a földi vagy az égi, vagy mindkettő volna, arról nem tudósít. Rózsakivonatot Fíruzábádban (a régi Gúrban) állítanak elő s onnan szállítják az ismert világ minden tájékára: *Ibn-Hauqal* beszámol arról, hogy üvegcsékben viszik az indiai származású gúri rózsza, a százsziurmú - olaj- vagy damaszkuszi (*Rosa damascena*) - rózsza, az iszfaháni rózsza termékét.⁵⁵

A piacok rózsabőségét *Nászir-i Khuszrou* és *al-Harawí* éppúgy említi, mint az agronómusok és a költők. Szakrális tárgyak készülnek a rózsza fájából - az ájtatos hívők olvasásra, az írni-olvasni nem tudók számolásra használták a szakosodott kézművesek előállította, általában státusszimbólumként is szolgáló, sokféle értéket képviselő rózsafüzért.⁵⁶

A rózsát - miként a vért is - tulajdonságváltoztató anyagúnak tartották, illatos termés reményében rózsavízbe áztatták az uborkamagvat, piros belű gyümölcs kialakulásához piros rózsát ültettek a fa alá s a szemlélődéshez kontemplációs tárgynak mutatkozott a piros rózsza. A rózsából hordott mézet minősítették a legkiválóbbnak.

A rózsza a használati tárgyak díszítésére is szolgált: virága, bimbója, levele és hajtása mintaként szolgált, sokszor az egész növény ábrája fölkerült a textiltermékekre vagy az ötvösművészeti, kerámiai remekekre. Így megtalálható *Nigárinak II. Szelím* szultánról (1566-1574) készült festményén - az iszákos uralkodó ruhájának egyik virágmintájaként⁵⁷ - éppúgy, mint az izniki négy virágos stílust képviselő porcelánokon, szőnyegeken vagy a 17. századi iszfaháni bársonyszöveteken⁵⁸ és az illuminált kéziratlapokon is.

⁵² Mazahéri (1989). 224.

⁵³ Mazahéri (1989): 110.

⁵⁴ Mazahéri (1989): 326.

⁵⁵ Mazahéri (1989): 326-327.

⁵⁶ Mazahéri (1989): 268-269.

⁵⁷ Robinson (1996): 75.

⁵⁸ Robinson (1996): 56.

A muszlim kert változatai

A temetőkertek

A kert, amelynek közepén - ahol a földi paradicsomkert esetében pavilon épült - sír vagy mauzóleum található, a muszlimok paradicsom-elképzelése szerint épült. *An-Nábigha* halotti siratójának Baszra és Jasim közötti kertjében (*rauda*) a pézsma- és ámbraillatú virágok borította sír fekszik. A *bizánciak* című szúrájában az üdvözültek - mert múlt időben van szó a hívőkről („voltak”), halottak - kertje lehet. Etimológiai érvelés szerint, miként utaltunk rá a fentiekben, az arab *rauda* szó egyként jelent kertet és mauzóleumot.

A korai perzsák temetkezési helye, ahová a holttest madaraktól meg hagyott maradékát helyezték: a kert - erről már *Hérodotosz* is tudósított. A perzsáktól került át más népek szokásai közé, a halottkultusz jónéhány eleme, többek között az, hogy a tetem megfertőzi a talajt s azt vagy annak maradékát elkülönítve, pl. kerámiakoporsóban, elkerített területen kell temetni.

A 10. századig a halottak leginkább a sírgödör pusztá alá kerültek s agyagtéglából építettek fölé boltozatot, amely fölé négy oszlopon nyugvó téglatetőt húztak. Ibn-Wahsija a földművelésről szóló értekezésében helytelenítette ezt a szokást: Mezopotámia földjének megmérgeződését erre vezette vissza. E temetési eljárás helyett a nabateusok gyakorlatát, a halottégetést, vagy a szarkofágos hantolást javasolta.

Megtörtént, hogy az elhunyt halálakor a tulajdonát képező tárgyakat elpusztították: 917-ben a kerti lakját romboltatta le elhunyt fivére emlékére az egyik kalifa anyja.⁵⁹ Erre a szokásra utal, hogy *al-Hamadáni* (969-1008) végrendeletileg tiltotta meg, hogy az őt gyászolók pálmafákat döntsenek ki.

Az életben használt paradicsom helyett azonban egy másik földi paradicsom is készül, amely a holttest nyugvóhelye kívánt lenni - a feltámadás pillanatáig. A kert, amely értelmezésünk szerint átmeneti - paradicsomot előlegező - helyként funkcionál, e temetkezési szokás által is ugyanezzel a tartalommal erősödik meg. Egyébként egy prófétai hagyomány (*hadisz*) a kertet a végső állapot előtti - de a végső jellegét előlegező - helynek mutatja: „A székem (papi szószer) és a sírom között van egy kert, amely a Paradicsom egyik kertje”.⁶⁰

A 10. századtól a tehetősebbek komoly síremléket emeltek az elhunyt fölé. 966-ban a próféta családtagjai és a törzséből származók sírja fölé *Muizz-ad-Daula* emlékművet építtet - példája nyomán mauzóleumok tömegét készítették a síták majd őket követve a szunniták is. Az uralkodók síremléke hengeres, csúcsos, magas építmény lett, ezek a 12. században már kincsekkel telt termekkel, messziről látható kupolákkal gazdagodtak. Az épületek és a környező kertek fenntartására évi járandóságot biztosítottak.

A temetői alapítványok, amelyek akár a rendalapító sírhelyei mellett, akár a másutt élt és elhalt misztikus tanokat hirdető sejkeket idézték, feladatul vállalták a halott tudásának fenntartását. Az uralkodók és emíreik számos temetői alapítványt hoztak létre, tartottak fenn és ellenőriztek.

⁵⁹ Mazahéri (1989): 72.

⁶⁰ La rauda de Medine, cadre de la meditation musulmane sur la destinée du Prophète. Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie. Cairo. 59. 1960. 241-272. In: Dickie (1976): 91.

A 14. századtól kezdődően azonban egyéb kegyhelyek is létesültek s egy részükben a zarándokok, akik ezen intézményeket fölkeresték, mint *al-Harawí* számukra írt vezérkalauzában megtalálható, kerteket is találhattak.

Szamarrában, a Qaszr al-^cÁsiq palotához közel készült el az iszlám első mauzóleuma, a Qubbat asz-Szulajbija. Feltételezések szerint *al-Muntaszir* kalifa (861-869) anyja és még két másik kalifa nyugszik benne. A halotti kultuszt tiltó iszlámban bizánci hatásként értékelik a temetkezési épületek megjelenését.⁶¹ Al-Muntaszír anyjának görög származása ezt bizonyítja.

A halottkultusz nagy hagyománya a törökök között alakult ki, Belső-Ázsiában. Itt a 9-10. századtól épültek a mauzóleumok. Az építmények eredetét a buddhista sztúpákban, vagy a zoroasztrianusok tűzoltárában találták meg. A mauzóleumok mellett temetkezési tornyok is szolgálták a halottkultuszt, amelyekből később csontkamrákba helyezték a csontokat.

Az iszlám első két évszázadában nincsenek temetkezési építmények - ámbár a sírokat feliratos kövekkel jelölték. A holttestet a föld mélyébe helyezték.

A nyugati területeken szokásos lehetett a kert temetőhelykénti használata is. A córdobai *Ibn-Kháqán* a 11. századból arról tudósít, hogy egy városi kert - amely az „élvezetek leglenyűgözőbb, leghibátlanabb” helye s melyben víz, forrás, pavilon és szimmetrikusan ültetett virágok is vannak -, a kerttulajdonosnak és barátjának is temetőhelyévé vált.⁶²

A kertbe való temetkezés szokása népszerűvé Indiában vált, s teljességével ott bomlott ki. Kezdetekor, 1540 körül Szaszarámban egy mesterséges tó közepéből kiemelkedő szigetre építették *Sér Sáh Szúri* impozáns méretű síremlékét. A kozmológiai értelmezés szerint is kialakított térben a megjelenő víznek tisztaság-értelme ekkor tovább árnyalódott. A víz, amelynek beszennyezése - Hérodotosz óta tudjuk ezt a perzsákról - tiltott, itt a paradicsom szükségképpen tiszta vize - tehát a holttest, amely nyugvóhelyét körbeveszi, szintén tiszta.

A Mogul Birodalomban (1526-1858) a dinasztia némely jeles személyiségnek hatalmas síremléket építettek. *Akbar* síremlékének kapufelirata szerint „Ez az Éden kertje; lépj be és maradj lakója örökkön örökké”. *Humájún* síremléke az első mogul kerti síremlék, Delhi közelében készült.

Akbar (1604-13) mauzóleuma Szikandrábádban emelkedett. Hasonló jelentőségű *Dzsehángír* lahorei épülete és *Sah Dzshán* Tadzs Mahalja.

Az oszmán területek sírkultusza is jelentős. *Stephan Gerlach* naplójában, amely *Ungnád Dávid* konstantinápolyi nagykövet életpályájának törökországi eseményeit rögzítette, szó került pl. egy török számtartó alapítványáról. 1578 júniusában, mikor az orátor kíséretével együtt hazaindulva elhaladtak a Ponte piccolo kis hídnál, ahol „... egy szép karavánszeráj van, melyet egy számtartó építtetett, aki mellette egy kápolnában van eltemetve. Sírjánál állandóan két pap ül, énekel, olvas, imádkozik, ír. A kápolna körül szép gránátalma, szeder- ciprus- és rózsakert.”⁶³ De Konstantinápoly környékén egyébként is sok tekintélyes sír található, például az Ejub szerájnál, olyanok, „melyeket nyáron rózsza fut be”.⁶⁴ A naplóíró a „pap”-ot rózsafüzér morzsolgatása mellett imádkozóként jeleníti meg - de, hogy e morzsolók avagy az élő virágból

⁶¹ Fehérvári (1987): 59.

⁶² Dickie (1976): 92-93.

⁶³ Ungnád (1986): 239.

⁶⁴ Ungnád (1986): 240.

készült díszek kerültek a halott emlékművére („Néhány síron nagy rózsafüzér is van ...”⁶⁵), az nem állapítható meg.

Evliya Cselebi 1660 és 1664 között tett utazásairól szóló tudósításában a paradicsomi rózsajelképre, a rózsára, a díszkertekre és a kertekre való utalások is előfordulnak. A „Buda körül levő várakra” utalva feljegyzett „várnak egyéb helye mind rózsaliget, szőlő, kert, rét, tulipánkert mulatóhelyekből állt”, kétségtelen, hogy díszes megjelenése lehetett. A más helyen is gyakran előforduló „rózsaliget” kifejezések alapján azonban, miként *Alföldi Flatt* kibontotta, szóvirágnak tekintendő.⁶⁶ E kép azonban föltétlenül rámutat a rózsza fontosságára s hogy e fontosság „ligetté” fokozható. *Evliya Cselebi* rózsával kapcsolatos kertészeti megállapításai is erre a metaforára épülnek: Pécs egyik kolostorát úgy írta le, mint „Irem kertjéhez hasonló rózsaligetben és ergaváni pálmaligetben” fekvő lenne.

A paradicsomkerteket jelképező kertek

A muszlim világ kertjei bármennyire is egyazon szimbolizmus kifejezései, uralkodócsaladonként, területi hagyományokként és a környezeti viszonyok változása szerint különböző irányba fejlődtek. A környezeti tényezők szerepét elsődlegesnek kell látnunk: azokat a keretfeltételeket jelentik, amelyhez a szimbolizmus kívánta formákat, élőlényeket a kert kialakítói megtalálni és illeszteni törekszenek. S miként az arab-perzsa költészetben, a versek alkotói nem igyekeztek pl. a hivatkozott személy egyéniségének karakteres bemutatására s megelégedtek a tulajdonságok hagyományokon alapuló, toposzokra támaszkodó fölvázolásával (margaréta - fog, rózsza - arc, kert és rózsakert - arc, mandula - szem, gránátalma - mell, platán - emberi kéz, mirtusz - haj, nárcisz - szem, pisztácia - ajak, jázmin - arc s haj vagy kebel, kámforfa - nyak), úgy, hogy egy-egy tulajdonságot több növény is felidézhet (arc - júdásfa, bármilyen virág, paradicsomkert, kert, rózsakert, rózsza, piros rózsza, fehér rózsza, sárga rózsza, tulipán, jázmin) miáltal ez a hivatkozhatóság mértékét és területi kiterjedését nagyban megnövelte. A környezeti tényezők jelentőségének csökkentésére illetve ellensúlyozására számos mezőgazdasági illetve kertészeti technológia kínált lehetőséget s ez az ültetési-gondozási eljárások további fejlődését tette lehetővé.

Jellemzőik s fejlődésük alapján elkülönültek egymástól a korai Abbászidák bagdadi kertjei, a spanyolországi Omajjádák, majd utódaik 9-15. századi kertjei, a Timuridák 14-15. századi kertjei Perzsiában, a Szafavidák 15-18. századi kertjei, továbbá az ottomán törökök 16-19. századi kerthasználata és az 1500 évektől az 18. századig tartó időszakban Bábur utódai, az észak-indiai mogul uralkodók által kifejlesztett kertek. A kertváltozatok kialakulásához hozzájárult s mindenkor központi szerepet töltött be a perzsa kert s a perzsa kertépítéset. Eszmetörténeti szempontból azonban elég - a szükséges tudás-átörökítési pontok megjelölése mellett - ennél kevesebb (perzsa, mór, ottomán török és mogul) kerttípus részletes áttekintése is.

Az iszlám előtti perzsa hagyományokat továbbörökítő muszlim-perzsa világban az uralkodói palotakertek jöttek létre, a *bágh*-ok, majd a kozmikus analógiákat az előzőnél erőteljesebben hivatkozó, káprázatos kertek, a négyesen osztott *chahár bágh*-ok. Ezek jellegéről, eszmetörténeti átalakulásának okairól W. L. Hanaway⁶⁷ és *Fehérvári G.*⁶⁸ munkái adnak teljesebb képet.

⁶⁵ Ungnád (1986): 240.

⁶⁶ Alföldi Flatt (1893): 31-33.

⁶⁷ Hanaway (1976)

A muszlim mediterráneumban - az első ezredforduló táján - elterjedt kert funkcióját és filozófiáját, minthogy saját tárgyának szerkezetét és szerveződését befolyásolta, az európai kerttörténet érthető okokból inkább föltárta, mint annak előzményeit, ázsiai hatását és továbbélését. James Dickie,⁶⁹ továbbá a kortársi eredményeket feldolgozó, Attilio Petruccioli⁷⁰ szerkesztette *Il giradino islamico* szerzői, mint *D. Fairchild Ruggles*, *Federico Cresti* és mások munkái nagyban hozzájárultak a kert funkciójának megértéséhez. A kelet-ázsiai tradicionális kertelképzelés az Andalúziát elfoglaló, Bagdadból menekülő omajjáda előkelő és a környezete által került nyugatra.

A mogul kertek, amelyek *Bábur* színrelépésével jelentek meg s hat nemzedéken át fejlődtek, kasmíri és indiai területen a perzsa és a közép-ázsiai hagyományokat egyesítették a hindu gyakorlatokkal és anyagokkal. A mogul kertek két változata - a magas hegyi völgyekben vízgazdag területeken épültek és a síksági, szárazabb állóké - és a mellettük megjelenő kerti síremlék-kultusz továbbra is megtartották a túlvilági hivatkozásaikat. Minderről az utazási irodalom dokumentumai és *Susan Jellicoe*⁷¹ történeti tanulmánya tanúskodik. E tág kertekre is jellemző a táj hatásának érzékeny figyelembe vétele, de mégis attól váltak sajátossá, hogy a fejlesztőik különösen nagy szerepet biztosítottak a víznek.

Az ottomán törökök kertelképzelését meghatározta a mozgó, sztyeppei népesség növényekhez való viszonya: a kert szabályozott kontúrja lebomlott s minimalizálódott. A kertegészt a teljes növényi környezet éppúgy biztosítani tudta, mint a gondosan megtervezett udvari növénycsoportok. A kertészetben felhasznált fajok száma erőteljesen redukálódott, miközben az egyedszám tömegessé vált. A kert nyitottsága oly erőteljes, hogy eljutottak a zárt kert finomodásáig és egyszerűsödéséig, illetve a nyílt, közösségi terek esetében az egyes kertelemek szelekciójáig.

Az ázsiai palotakertek

A perzsa kertek fejlődését a kertművészet szakemberei egységesnek találják s egymáshoz illeszkedő két, méretben és szerkezetben különböző típusát határozták meg. Mindkettő a reprezentáció céljait szolgálta, s megvalósításukra csak a fedelmeknek volt módja: palotakertek ezek s ezáltal magyarázható a funkciójuk. A kisebb méretű kertet a palota magába foglalta. A *chahár bāgh* pedig az a hatalmas kiterjedésű kertkomplexum, amelynek csupán a részét képezi a palota vagy egy pavilon.

A perzsa kert alapelvei jóval az iszlám megjelenése előtt alakultak ki. Szerepe szerint az épülethez szorosan kapcsolódott s a kert látványát az épület árnyékot tartó galériájáról lehetett leginkább élvezni. A galéria-jellegű kiképzés, amely közös határát alkotta a palotának és a kertnek, amennyire csak lehetett, átjárhatóvá is tette azt. E kert nem kínálta fel a benne való sétát - csupán látványt, légmozgást, illatokat és hangokat ígért.

E területen fennmaradt két olyan római hagyományhoz kapcsolható palota, amelyek szerkezetével a kert funkciója már meghatározottnak mondható. Paszargadai mindkét palotájának középpontja az az oszlopokkal határolt terem, amelyeket körbevettek az oszlopos csarnokok. Ilyen a hozzájuk tartozó kerti pavilon is. A kiemelkedő helyen álló csarnokokból a négyszeg-

⁶⁸ Fehérvári (1987)

⁶⁹ Dickie. (1968): 31. (1968), 23-248., továbbá Dickie (1976): 87-106.

⁷⁰ Petruccioli (szerk., 1994): 276.

⁷¹ Jellicoe (1976): 107-130.

letes udvarra lehetett rálátni, amelyet egy kőbe foglalt, szabályos távolságonként medencévé szélesedő csatorna keretezett.

A Szászánidák kora legvégén épült II. *Khuszrou Parváz* uralma alatt álló terület két palotája ugyanezt a sémát követte s megtartotta az épület és a kert szoros kapcsolatát. Másrészt kiegészítette azt, amikor Qaszr Sirínben a kert közepére téglalap alakú, hosszú tavat helyezett. Qaszr Sirín palotája egy *paredeisos* közepére emelt teraszon állt. A *paredeisos* fal határolta, a kertben sorokban álltak a fák. A központi épület három oldalán nyitott, boltíves folyosó futott, az árkádok alól a kertre szabad kilátás nyílt. A *paredeisos* falán nyitott kapu és a palota között húzódott a nagy medence.

A Qaszr Siríni palotához közel esik Hawsk Khána. E másik palota is teraszon épült, az épület oldalát szintén boltíves termek képezték. Az épület közelében két kert létezhetett, az egyik helyszínét egy fasor mellett megközelíthető pavilon jelzi, a másikhoz fasor mentén juthattak el. Ez utóbbi kert 670 x 660 méteres, zárt, monumentális bejáráttal, felső szintjéről rálátás nyílt a területre.

Az iszlám megjelenése után ugyanezen perzsa tájkertészeti elvek szerint készültek a szíriai, egyiptomi és az északkelet-afrikai kertek. A kulturálisan iráni hagyományokra támaszkodó, 750-ben uralomra került Abbászidák uralma engedte a hatás érvényesülését, hiszen megmaradt a perzsák politikai és művészeti befolyása. A hellenisztikus szíriai hagyományokat átértelmező omajjádai építészet Bagdadban nem hagyott nyomokat, de a Bagdad szerepét 836-892 között átvevő Szamarrában hatalmas palotakertet hozott létre. Ez már, hiszen az Abbászidák és udvartartásuk városlakók, a korábbi paloták vidéki lakóival ellentétben városban élők számára készült.

Al-Mu^ctaszim kalifa költözteti el a fővárost s a 400 holdnyi területű Dzsauszák al-Khákáni palotát maga építtette. A szászánida hagyományokat folytatva a kelet-nyugat főtengelyű palota főbejárata előtt kert terült el. Ez a kert a Tigristől húzódott a palota tornyos faláig, közepén egy 100 x 124 méteres vízmedencével. S mert - talán az új főváros földrajzi alakzata miatt - e palotát nem teljesen veszi körül kert, az abbászida kalifák városi palotáinak belső udvaraiból virágban gazdag kerteket hoztak létre. A Tigris folyó nyugati partján épült, várra emlékeztető kétemeletes palotáját azonban már csupán vizesárok veszi körül.

Al-Mu^ctazz kalifa (866-869) palotavárosa egyik kertjében (*busztán*) fogadta a hírt, hogy a Tigris partján, Dzsauszák al-Khákáni kakukkfűvel és szellőrózsával teli kertjében elfogták és kivégezték az ellene felkelő török tanácsadóját. A *busztán* a ház belső udvarán levő kert megnevezése, ahogyan az arab írók ismerik a perzsa stílusú, csatornával, medencével rendelkező kertet.

Dzsauszák al-Khákáni udvarain víz is található - a trónterem közelében elterülő keleti sétányt csatorna szelte ketté s a nyugati, kövezett udvaron a csatornák mellett két szökőkút működött.

A palotákon belüli kertek hagyománya mellett a városlakók a lakó-épületeiken belül külön kerteket alakítottak ki. Bagdad és Szamarra házaiban apró kertek épültek az udvarokban. Díszkertekként funkcionálhattak, hiszen méretük sem tett mást lehetővé. A városokon kívül is készültek kertek, amelyek pálmaligetét vagy piacra termesztett terményeit csatornákból öntözték.

A szamarrai építészet Egyiptomban is kifejti hatását, hiszen a fővárosból kerül át *Ahmad Ibn-Tulún*, az első önálló egyiptomi dinasztia alapítója, de máshol is érvényre jut a szamarrai - külső és belső kertet egyként használó - hatás: pl. a Perzsa-öbölbeli Szíráf városa magánházaiknak közepén találtak udvarokat.⁷²

⁷² Fehérvári (1987): 63

A palotakertekben kialakított külső és belső kertek összekötésére egy század múlva került sor. ^c*Adud-ad-Daula* vezetése alatt egy régi mezőváros vette át a főváros szerepét, Síráz, amely mellett a szászánida építészeti hagyományokat megőrző síita vallású Buwajhidák - az ezredforduló környékén - olyan palotát építettek, amelyet gyümölcsöskertek és ligetek fogtak közre. A 'belső' és a 'külső' kertekre egyként kilátást engedő épületben az udvari kert és az épületet magában foglaló park átjárhatóvá vált. Patakok vezettek be a lakószobákba s onnan a belső udvarra. Ez a - miniatúrákon megörökített - eljárás a perzsa kertek újabb sajátossága.

A szeldzsukok (1037-1197) *bágh*-ként ismerik a palota és a kert által együtt alkotott palotakertet. *Alp-Arszlán* (1063-1072) örökségébe lépő (1072-1092) uralkodása idején négy kert készült Iszfahánban. A perzsa reneszánsznak is tekinthető korban a szeldzsuk-perzsa birodalom művészei határozták meg a teljes muszlim világ művészetét. Az építészet a méreteket, arányokat módosította, a részletek kidolgozottságát megnövelte. Ekkor jelent meg a belső terek és a külső falak mázas téglákkal és csempékkel való színezése, az első ilyen munkák egyike az iszfaháni Szín mináret volt. A mongolok elől elmenekülő művészek vitték tovább magukkal ezt a technikát Anatóliába.

A négy iszfaháni kert mérete egyként ezer *dzsaríb* (egy dzsaríb 60 x 60 könyöknyi földterületet jelentett), de más jegyei is megmutatkoztak annak, hogy egységes elképzelés alapján készültek. Mind a négyben pavilon köré szerveződött a növényültetvény, amely pihenőhelyként szolgált, ahonnan kitűnő kilátás nyílt a természeti környezetre. A kertbe ültetendő növényeket aszerint válogatták, hogy mennyire mutatósak és illatosak, miféle árnyékot adnak s gyümölcstermő képességük hogyan alakul. Örökzöldek - fenyősorok, ciprusok - a mediterrán vidék keménylombú - mirtusz, babér -, a liánnövény, szőlő és a hagymások alkották a tisztások és tavak közötti növényzetet.

A mongolok kertjei nyomán újabb, hagyományukra és használati módjukra jellemző sajátosságokat vezettek be a palotakertészet gyakorlatába. Ugyan a mongol uralom alatt a mezőgazdasági-kertészeti jellegű kultúra a pásztorkodás javára csökkent, a nomád táborhelyeken uralkodói használatra, a hatalmat reprezentáló *bágh*-ok létesültek. *Rasíd-ad-Dín* számolt be arról dinasztia történetében, hogy 1300 körül Tebríz mellett miként létesült három év alatt egy kert az Aranyhorda kánja számára. Mérnökök és mesterek jelölték ki és kerítették el fallal a négyszögletes területet, tartályokat és ciszternákat képeztek ki, amelyekből a patakok kapták a vizet. A köznép a palotakert szélén kijelölt, fűzfásorral ültetett utakon közlekedhetett, a centrális helyet az Aranypavilont és az Aranytrónt közrefogó épületek, tornyok és fürdők számára tartottak fenn.

A mongol uralom előtti-eleji korszak klasszikus perzsa költője, *Szádi* (1213/19-1292) 1257-ben írta *Busztán (Gyümölcsöskert)*, 1258-ban *Gulisztán (Rózsáskert)* c. művét. Mindkét könyv - fedelmi pártfogás mellett létrehozott - didaktikus alkotás, bölcsességeket ajánl az olvasók hasznára. A *Gyümölcsöskert* tíz fejezete megverselt történeteket mond el, a *Rózsáskert* a keleti irodalom költeményt és prózát váltogató műfaja, egyfajta versprózákat tartalmazott. A tankölteményekből összeállított két gyűjtemény mindenesetre nem csak példákat kínált a kor természetélményére, a tájra való fogékonyságra. Nem véletlen, hogy a legfőbb tudás összefoglalását és bemutatását a kertek által tartotta megmutathatónak.

A muszlim-perzsa kultúra jegyében nemcsak Szamarkand, *Timúr* káprázatos fővárosa épült fel a 14. században, hanem számos kert is. Timúr öt Szamarkand környékén elterülő kertjéről a keresztény *Clavijo*, Kasztília királyának követe számolt be részletesen, hiszen a történetek meghallgatásai révén személyes tapasztalatai voltak. Ruy Gonzalez Clavijo 1404 augusztusában, a fővárosba utazása során veszi észre először a gyümölcsös-szerű parkokat. Clavijo a kereszténység haszonelvű kertjeivel szemben álló, más elképzelés szerint alakított kerteket

fedez fel - annak ellenére, hogy mindkét kert kialakítását bibliai szimbólumok inspirálták -, amelyekről lelkes tudósításokat adott.

Fogadásuk helye „magas falakkal volt körülvéve, kerülete három angol mérföldre becsülhető s telve volt citrom kivételével mindenféle gyümölcsfával... a kert két vége között hatalmas vízfolyás hömpölygött, amelynek vizét hat medence táplálta. Öt nagyon magas és árnyas fasor volt ültetve a tavakat összekötő kikövezett utak mentén, az utakból kisebb ösvények ágaztak le, változatosabbá téve a területet. A kert közepén, a mesterségesen összehordott dombon egy majdnem bevehetetlen erődítmény állt, amelyet vizesárok övezett. A gyümölcsösön túl egy azzal megegyező nagyságú, magas és pompás fákkal körbekerített területen szőlőskert terült el.”⁷³ A kert Timúr idejében fogadások és ünnepségek helye is, hiszen az idők során az eredetileg oázis-szerű, zárt helyszínek oly nagy méretűvé fejlődtek, hogy jelentősebb közösségi célokra is alkalmasakká váltak.

Timúr 1405-ben bekövetkezett halála után fia, *Rúkh Sáh* (1405- 1447) Herátban - az új fővárosba költözve - maga is kertet készített. A 40 holdnyi, medencékkel, vörös tulipánokkal és rózsákkal ékes hely, csakúgy mint a szamarkandiak, Báburra (1483-1530), a mogul dinasztia alapítójára oly erőteljes benyomást tettek, hogy mintájukat követve hozta létre a saját - a *chahár bāgh* elveit követő - indiai kertjeit. A heráti központban számtalan növényt és állatot bemutató illusztráció, virágokat ábrázoló fajansz készült.

A timúridákéhoz hasonló *bāgh*-okról egyéb korabeli útleírás is beszámolt. A Damaszkusból és Aleppóból Perzsiába szállító és 1511- 1520 között ott maradt itáliai kereskedő a Tebríz melletti *Ak Kojunlu-* (Fehér juh) dinasztia uralkodói kertjéről számolt be. A perzsa útleírásokat tartalmazó gyűjteményből idéző Hanaway a keleti kertekkel leginkább elégedetlen *Sir John Chardint*, a 17. századi utazóra hivatkozva jegyzi meg, hogy e kert pavilonja igen hasonlatos a Nizámí *Khamsze* c. műve kéziratának illusztrációjához. A miniatúra *Khuszrau Sirín* várában tett látogatását örökíti meg s valószínűleg Tebrízben készült, 1481-ben, amikor az uralkodói kert ott még létezett. Mind a leírás, mind pedig a miniatúra szerint a kert közepén álló palota - nyolc- illetve hatszögletes alaprajzú, kőlabákra emelt, emeletes, kívül-belül gazdagon díszített, tetején kupolát viselő épület. A kert bekerített, falán kapuk nyíltak s e kertre erkélyekből lehetett letekinteni illetve a különböző helyen lévő márvány ülőhelyekről lehetett szemlélni. Előtte szökőkút, „benne mindig négy vagy öt pár hattyú, körülötte rózsafák és jázmin”.

A timurida időben terjedt el a ‘négy kert’ - *chahár bāgh* - kifejezés, bizonyosságul arra, hogy egyre több készült el s vált népszerűvé. Nemcsak Timurnak, de a fiainak is *chahár bāgh*-nak nevezett kertjei voltak. Timúr halála után, hogy feleségei és az udvari hercegek nem nyertek bebocsátást Szamarkandba, *Rúkh Sáh* *chahár bāgh*-jában kaptak városon kívüli elhelyezést. *Rúkh Sáh* fia, *Bajszankur* idejében is hercegek és állami tisztségviselők lakhelyéül *chahár bāgh* szolgált, mintegy hivatalnoki-közigazgatási centrum funkcióját töltve be. *Bajszankur*, *Abú-l-Qászim* fia 1456-ban egy *chahár bāgh*-ban halt meg s *Muhammad Mirza* szultán fia is - hogy apja elleni pártütése, sikertelen maradt - egy ilyen palotakertből menekült el.

A legrégebbi *chahár bāgh*-ra való ismert utalás a 10. századi Számánida-dinasztia történetének 12. századi perzsa szövegében található. A Számánidák uralkodási központja Bukhárá, e város egyik palotáját övezik szökőkutas és szilfás *chahár bāgh*-ok. Ha azonban a szögletes, zárt és a egymást derékszögben metsző két patak által négy térfélre osztott kertként leírt *chahár bāgh*-ra hivatkoztak akkor az gyakran a Szafavidák korabeli iszfaháni palotakertek valamelyikére vonatkozik.

⁷³ Hobhouse (1992): 41.

Bábur emlékiratában, mivel 1505-6 telét Kábulban töltötte, beszámol a városon kívül elterülő chahár bāgh-ban lezajlott fogadásról, a kapu építményében, a felső szint termében lévő - tizenhat embert befogadni képes, kisméretű - képtárról és az auditóriumról. Ennél pontosabban ismerhető a Hűség Kertje (Bāgh-i Wafā), ahogy Dzsalálábád közelében 1508-ban Bábur egy déli lejtőt nevezett meg, ahol ő a kertet narancssal, citrommal és gránátalmával ültettette körbe s ahová utóbb cukornádat, majd 1524-ben banánt is hozatott. A kertet patak szelte ketté s négyes osztatú volt. Ezt a kertet a perzsa Bábur Name kéziratminiatúráján ábrázolta 1595 körül. A képen a kerítés mögötti négyes osztatú kert látható, magasított ágyásain három-három kertész foglalatostokodik a virágokkal. Fákat csupán a vízfolyással negyedelt terület és a kertfal között, illetve a csatornákat összeszedő medence szélénél találunk. Bábur nem említ virágokat, Perzsiában inkább csak gyümölcsfákkal ültették tele a négyes palotakertet. Bábur nem említi a Hűség Kertjének pavilonját, miként más épületet sem, annak ellenére, hogy ismerhette, hiszen több egymást követő napra is kilátogatott a kertbe.

A kertkultúra fejlettségéről tájékoztat az az 1515-ös keltezésű mű, amelyet Herátban írt *Qászim Ibn-Júszuf*. Az *Irshád az-Zirāʿa* - *A mezőgazdaság helyes útjának mutatója* - nyolcadik fejezete, miután tárgyalta a jó és a rossz termőföldeket, az asztrológiai időpont megválasztását éppúgy, mint a zöldségeket, a faültetést és a gyümölcsfaoltást, vagy éppen a lépárlások - amilyen a rózsáé - receptjeit, a chahár bāgh és pavilonjai szerkezetét mutatta be.

Qászim Ibn-Júszuf téglalap alakú, körülzárt chahár bāgh-ot javasolt, amelynek azért kell északi lejtőn feküdnie, hogy lehetővé tegye a víz elfolyását. Könyöknyi széles két patak fut a kertben, az első három könyökre a faltól, a második - ösvénnyel elválasztva, attól három könyöknyivel beljebb szalad. A kert közepén, a pavilontól húsz könyökre lévő medencében haladt a főcsatorna. E kertben fűhelyettesítő lóherével körbevetett négy nagy terület fekszik, ezekben csak egy-egy gyümölcsfaféle teremhet. Mellettük virágágyások is készülnek - Hanaway szerint ez az egyetlen szöveg, amely a perzsa kert virágairól szól. Kilenc virágágyás szolgált a virágaival díszítő növények telepítési helyeként. A pavilon medence felőli, szélről védett oldala szőlővel futtatott, árnyékosabb, déli oldalához almafát ültettek. Két oldalt cseresznyék és júdásfák növekedtek. Az árnyékadó fák a kertszéli folyók mentén, a gyümölcsfák pedig vagy magányosan, vagy a négy belső területen nevelkedtek. A virágokat is hasonló módszerrel ültették, az ágyások mellett tövenként helyeztek el egyet-egyet.

A mediterráneum kertjei

A mediterrán térség az, amely leginkább lehetőséget kínált a Szászánida és a Római Birodalom kerthagyományainak keveredésére. Ismert, hogy a muszlim világ máshol is bőven támaszkodott a római civilizációra vagy az azt tovább örökítő kultúrákra, az afrikai part, Andalúzia, a Földközi-tengeri szigetek villái, a villákat övező kertek, a kertek növényei kétségtelenül erősebb befolyást jelentettek az ide érkező muszlimokra, mint a térség agrárviszonyairól a távoli tájak lakóihoz eljutó írásos vagy szóbeli-gyakorlati beszámolók. Ez volt az a terület, ahol számos, a római kertészeti gyakorlatba bevont növényt a birodalom bukása után is használatban tartottak s bár nincs arra bizonyíték, hogy a korai kereszténység századaiban létesültek-e s ha igen, milyenek lehettek a mediterráneumban a keresztény kertek, az kétségtelen, hogy nem szűnt meg számos kultúrnövény használata. Nem tudnánk ugyanis mással magyarázni azt, hogy a 10-11. század forrásai miként is hivatkozhatnak olyan (római eredetű) növényekre illetve, a természettségükhez kötődő technológiákra, amelyekre ugyanakkor keleten nem találunk utalást.

A mediterráneum kertkultúrájában - s különösen annak afrikai és a nyugati terében - keveredik a nabateus és az iráni hagyomány, az iráni beszűrődő, a kortárs muszlim világ különböző területeiről származó gazdálkodási tudás, a római előzmények helyileg megőrzött maradványával - és természetesen a térségi - rendkívülien változatos szokásokkal. A római villákban szokásos belső udvar szerkezeti rokonságot mutat ugyanúgy a közel-keleti és a közép-ázsiai uralkodópaloták belső kertjeivel mint a városlakó muszlimok városi udvarkertjeivel. Jóllehet a római hagyományok nem rögzítették, hogy a lakóház és a kert tengelye essék egybe vagy sem, a tengellyel rendelkező terület többnyire téglalap alakú, fasorokkal tagolt s a tengely közepe, a tér központja valamiképpen jelölést kapott. Így például kör alakú ágyással, kúttal, oldalra futó ösvényekkel stb. Azaz ugyan előfordult a két tengely kereszteződése általi központ-megjelölés, kitüntetett szerephez azonban nem jutott. Ez a forma jóval nagyobb szerepet kapott az iszlám civilizációban.

A legrégebb, két tengellyel négyfelé osztott kertet *David Stronach* kertföltárása tette ismertté.⁷⁴ Az i. e. 6. századi paszargadai föltárt kert is legfeljebb a perzsa és római kapcsolatokra mutathat rá: ismert, hogy maguk a rómaiak örömmel alkalmaztak kertjeik létesítésénél és a gondozásukban szír kertészeket.

Miként került át a négyes osztatú kert eszméje keletről nyugatra? Bár az arabok igen korán elérték Észak-Afrikában az Atlanti-óceánt s 711-ben átkelve a Gibraltári szoroson megjelentek Andalúziában - e területet nevezték „A Nyugatnak” - *al-Maghrib* - s benne a meghódolt ibériai részt al-Andalusznak hívták azt sokáig az Ommajádák központjából, Damaszkuszból kinevezett kormányzók irányították. Amikor az Ommajáda dinasztia utolsó tagja elmenekült, Córdobaban telepedett le s itt hozta létre független államát. Az andalúziai Ommajádák (756-1031) uralmát *‘Abd ar-Rahmán* - és a vele menekülő szíriaiak - alapították meg. Általuk hagyományozódtak tovább az ázsiai eredetű ismeretek s mindezek, ha folyamatosan gyengültek is, jelenlétüknek mutatkoztak a helyi történelmi és művészeti hagyományokban is. Észak-Afrikában - al-Ifríqijja tartományban - hosszabb ideig megmaradt az uralomra került Abbászidák hatalma, de hamarosan ott is helyi hatalmi csoportosulások vették át a vezetést s ezzel több irányú továbbfejlődés vette kezdetét.

936-ban a Córdobaban ötven évig uralkodó *III. ‘Abd-ar-Rahmán* kalifa új fővárost alapít: Madínat az-Zahrát. E várost a reprezentáció bővítésére, a bagdadi kalifákkal való egyenrangúság bizonyítékául, a kormányhivatalok és a kalifai udvar számára hozták létre s az intézmények 941-ben már odaköltöztek - bár maga az építkezés még negyven éven át tartott. A város utólag hamar elnéptelenedett (az építkezést befejező *III. ‘Abd ar-Rahmán* fia, és örököse, *al-Hakam* újabb fővárost, Madínat az-Záhirát alapít) és rommá dőlt - s éppen ezáltal maradhattak fenn a legelső andalúziai kertek maradványai.

A közigazgatási helytől (Medínat az-Záhira) elkülönülő királyi város pompája és ünnepélyessége szimbolikus kifejezője a kalifátussá váló andalúziai terület erejének, befolyásosságának. A régi hagyományokra, a keleti méltóságra hivatkozás a Próféta helyettesének, a kalifának a nagyságát mutatta. Ezt formailag - és filozófiájával is - szolgálta a palotakert. A nyugati dinasztia vetélkedése a bagdadi Abbászidákkal nem csak a terjedelmes, összetett kertekben, a gazdag megmunkálásban, a fajbőségben mutatkozott meg, de abban is, hogy fejlesztései között - mintegy a keleti fejlesztésekre odafigyelve - párhuzamos vonások is jelen voltak. Mindenekelőtt a tájra és a belső környezetre való nyitás igényében - és a minél régebbre való hivatkozásokban.

⁷⁴ Stronach, D. (1993): Parterres and Stone Watercourses at Pasafardae: Notes on the Achaemenid Contribution to Garden Design. *Journal of Garden History*.

A palotához illeszkedő kert építészeti hagyománya keleten továbbra is eleven hagyomány maradt. A szíriai és palesztinai sivatagban épült ommajjáda várkastélyok - fejedelmi paloták-tól a vidéki villákig vagy udvarházakig - általában megtalálták azt az építészeti-kertépítészeti formát, amely a vízellátottság s az arra alapozott növénykultúrák paradicsomi funkciójára hivatkozhatott. Az ommajáda dinasztia bukása után a 9. századig nem épült ezen a területen se új palota, se villagazdaság.⁷⁵ Viszont szászánida (és kelet-római provinciái) előzményeket folytatva főként a közép-ázsiai és az iraki helyi arisztokrácia kezdte a maga díszudvaros palotáit fölláttatni. Szamarrában pl. a 871 után épült palota főbejárata egy szökőkutas udvarra nyílt s a trónterem közelében csatornákkal, vízmedencékkel szelt udvarokat s egy 80 x 80 méteres kereszt alakú udvart - benne medencét - készítettek.

A szamarrai udvarkertes palotákról hiányosak az ismereteink, a bagdadi kalifák palotáinak belső udvarairól maradtak följegyzések. *Bíborbanszületett Konstantin* bizánci császár 917-ben követet küldött *al-Muqtadir* kalifához, aki tapasztalatait ugyanúgy továbbadja, mint az a 11. századi beszámoló, aki az egyik kioszk téglalap alakú, ónnal borított medencéjéről tudósított, amelyet egész évben termést hozó dinnyék ágyásai és tikfaládákban nevelt törpepálmák vettek körül. E központi palotában tiszta vizű medence állt - közepén ezüst törzsű fával.⁷⁶ *Al-Maqrízi* - a 15. században - felsorolja a palota helységeit is - tőle tudjuk, hogy az egyikben alkalmi virágcsokrokat állítottak össze. A bagdadi palotaépítési mintát keleten máshol is követték, de akár Kairóban vagy Ifríqija tartományban is fölfedezhető a hatása: Dár al-Bahr palotájához vízmedencére néző udvarok tartoztak.

Madínat az-Zahrában - ahol az ezerkilencszázhatvanas években kezdték meg a feltárást - a kalifa palotáját és a mecset romjait ásták ki a régészek: az ezt építő mesterek egy része később a córdobai Nagymecset építkezésénél is részt vett. Annak ellenére, hogy már volt három tágas fővárosi palota s hozzájuk kert is tartozott, mindegyiknél ékeesebbnek készült ez itt. Maga a város is hegylábhoz, kissé magas helyen épült, így a kertjeiből biztosított volt a tájra való rálátás. Ezen újítás mellett egyébbel is szolgált a palotaváros - például a gyűlésekre is alkalmas mecsettel.

A Madínat az-Zahrá mintául szolgál a nyugati muszlim területek palotáihoz s az ilyen jellegű építészet kezdetét jelentette. A kalifai palotához legalább két terjedelmes kert tartozott, amelyek hagyományos geometriai formát mutattak. A tereket ösvények keresztezték, földjüket csatornák vizéből öntözték, e csatornák az ösvények mentén futottak, mintegy szegélyt képezve szökőkutak és pavilonok álltak bennük. S itt kezdődött el azoknak a helyeknek a kiválasztása, amelyek végül a kert különleges fontosságú pontjaivá váltak. A *mirador* az, ahol a kertben lévő egyszerre láthatja azt és a kertet övező tájat is, azaz megnyílik előtte a belső és a külső vidék együttes befogadási módja. A Madínat az-Zahrá kertjei *al-Himjari* 14. századi följegyzése szerint olyan teraszon terültek el, amely terasz fölött a palota, alatta pedig a város házai épültek.⁷⁷

Az egyik kert bazilikához hasonló alaprajzú volt. 160 x 144 méteres, bekerített területet foglalt el, amelyet a magas ösvények által négy szabályos részre osztottak. Az északra futó tengely végén egy kispavilon készült, amelyet apróbb medencék vettek körül. Ez első - magasabban elterülő - kerttől délre, mintegy 12 méteres teraszfal alatt található az alsó kert, amely méretében és elrendezésében is hasonlatos az előbbihez.

⁷⁵ Rogers (1987): 118.

⁷⁶ Rogers (1987): 119.

⁷⁷ Al-Himjari (1938): 95. In: Ruggles (1994): 154.

A 10. században keletkezett kertek - viszonylag - jobb állapotban maradtak meg, annak köszönhetően, hogy a rommá vált Madínat az-Zahrát elhagyta a lakosság s a kerteket beborító földet a 11. század óta nem bolygatták - így bizonyítottan tekinthető a nyugati muszlim kertek ommajáda-kori eredete. Kétségtelen, hogy a kert eszményével együtt a kert növényei közül is jócskán kerülhettek át fajok.

I. [°]*Abd-ar-Rahmán* Córdoba északi területén fekvő ar-Ruszáfa palotájának kellett, hogy kertje legyen: ebbe ültettek először pálmát kívánsága szerint, hogy legyen mi emlékeztesse gyerekkora Szíriájára. Költeményében ehhez a datolyapálmához hasonlítja magát.⁷⁸ Érthető, ha az arabokat pálmaerdőre emlékezteti a cordobai Nagy Mecset oszloperdője - miként az otthonosság képzetét kínálta az uralkodónak, a maga paradicsomra való utalásával egy, a 8. század közepén - uralkodása elején - épült és ar-Ruszáfa nevet kapott pihenő- és szórakozóhelynek épült nyári palota is.

Szíriai helyszínt is megidéz az ar-Ruszáfa elnevezés. *Hisám* kalifa (724-744), [°]*Abd-ar-Rahmán* nagyapja kedvenc tartózkodási helyének vélték a szíriai sivatagban ar-Ruszáfa környékét⁷⁹ - itt két palotát is alapított továbbá gyümölcsös- és vadaskertként szolgáló paradisos.⁸⁰ A feltárt épületegyüttest több kilométer hosszúságú kőfal veszi körül. A szíriai ar-Ruszáfában két kert maradványa ismert. A nagyobbát *Hisám* kalifának tulajdonítják, a kisebbik kert pavilonját oszlopok tartották s emelt dombon épült, amelyet négy irányból lehetett megközelíteni.

Az andalúziai *Ibn-Sza'íd*, a 13. századi krónikás a cordobai [°]*Abd-ar-Rahmán* palotájának szépségét épp úgy feljegyezte, mint annak szökőkútjait, pavilonjait. Állítja, hogy abba [°]*Abd-al-Rahmán* csodálatos cserjéket és a világ minden tájékáról hozatott fákat is ültetett.⁸¹ „...ő is kialakított egy csodaszép kertet az értékes és egzotikus növények minden változatával és a világ legkülönbözőbb országából elhozatott fákkal. Igyekezett mindig elegendő vizet szerezni az öntözésükhöz. Végtelen szenvedélye arra készítette, hogy ügynökeit elküldje Szíriába és más országokba, azzal a megbízással, hogy gyűjtsék össze a virágok és egyéb növények, valamint vetőmagok valamennyi létező fajtáját, majd hozzák el Andalúziába, hogy ezeket a távoli vidékekről, idegen éghajlatról érkező különlegességeket meghonosítsák az ország minden területén. ... Ebből a kertből származik a szafari nevű gránátalma...”⁸²

Az ar-Ruszáfa palota kertje - egy sikertelen ásatás következtében - pontosan nem írható le, de bizonyos, hogy nem volt keresztteggel osztott. (A palota környékének negyedét a mai napig Arruzafaként nevezik.)

Az inkább perzsa, mint római eredetű (négyosztatú) kert eszméje I. *Abd-ar-Rahmán* és alattvalói által kerül tehát az Ibériai félszigetre. Córdobaiban több palotakert is ennek befolyása alatt valósult meg: akár a 8. század közepi ar-Ruszáfa-palotában, akár a később kezdett Madínat az-Zahrában.

⁷⁸ Burckhardt (1994): 13.

⁷⁹ Sánchez (1973)

⁸⁰ Fehérvári (1987): 44.

⁸¹ Al-Maqqari (1967): idézi *Analectes sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne*. London. In: Ruggles (1994): 154.

⁸² Sánchez (1973)

A 11. századi kertekről kevés adat maradt. A zaragozai Aljaferiában olyan udvarkert maradványaira bukkantak, amely arra vall, hogy a kert két végén medence állt s azokat egy főtengety kötötte össze.⁸³ Sevillában, az Alcazarban két korabeli kert maradványát tárták föl: al-Muċtamid palotájának belső udvarában három süllyesztett virágágyás - közéjükön süllyesztett medencével - található, továbbá létezett egy távolabbi, Crucero néven ismert -, azaz kereszt alakú kert is, amely olyan mély fenekű volt, hogy a tengelyeit árkádokra rakott ösvények alkották.

F. Ruggles szerint további olyan palotakertek is voltak még, amelyek négyes szerkezete az alaposabb feltárások nélkül is valószínűsíthető. Ilyen a malagai Alcazaba (1057-63), az almeriai Alcazaba (1051-91), az Alméria melletti Szumádhija-palota (1051-91) és két toledói palota is.⁸⁴ A legrégebbi - kifejelettnak tekinthető - négyosztatú a spanyolországi Murcia közeli (1147-71) illetve a marokkó kutubijai (1106-42) kert.

A nyugati muszlim világban négy térfélre osztott kert maradványait fedezték fel a marokkói - almorávidák által 1062-ben alapított - Marrákesben. A *Júszuf Ibn-ċAlí* (1106-1142) kormányzó építtette palota romjainak egy része a második Kutubija mecset alatt található - a maradványok azt bizonyítják, hogy 10,5 méter hosszú udvarkert is tartozott az épülethez. A kertet bekeretezte egy enyhén fölemelt, kikövezett ösvény s emelt ösvények húzódtak a térszövedék között. A négy kertrész így kissé süllyesztett volt. A kert helyén később mecset épült - s ez mutatja, hogy a kert és a mecset szimbolikus értelmezésében azonosságok meglete figyelhető meg.

A keskeny csatornákat futtató ösvények révén meghatározott belső épülettér az iszlám előtti kor Iránja és az andalúziai spanyol hagyomány között létesült kapcsolat eredménye lehet. Marokkó legrégebbi négyosztatú kertjéhez hasonlatos - s vele egyidejűséget is mutat - a murciai Monteagudo Castillejo. Itt a négy térfél egy méterrel mélyebben feküdt az oldalt futó ösvények szintje alatt.

Ezek nyomán, hatásukat magukon hordva jöttek létre a leghíresebb kereszt alaprajzú kertek a 13. századi Granadában, az Alhambrában (Vörös erőd).

A kasztíliaiak ugyan elfoglalták 1236-ban Andalúziát s keresztény uralmuk alá hajtották, de a granadai mór királyság, hogy vazallus állammá alakult, még két és fél évszázadon át megmaradt. *Muhammad Ibn-al-Ahmar* - a Naszrida dinasztia első hercege - a régi várat megerősítette, létrehozta a királyi városként funkcionáló Alhambrát. A mozaikosan fölépülő, tengely nélküli épületegyüttes folyosókkal és belső udvarokkal tagolt: központi gócai a téglalap alakú belső udvarok, amelyeket - miként a mór lakásokat is - hosszúkas, befelé nyíló épületszárnyak öveztek. Az udvarokat oszlopsorok vehették körül - mint például az Oroszlán-udvar -, vagy a hosszúvá nyújtott medence tölti ki területének nagyobb részét - amilyen a Mirtusz-udvar s ilyenkor csak a rövidebbik oldalakhoz (vagy csupán az egyikéhez) kapcsolódtak oszlopos terek.

A Mirtusz-udvar építését *I. Júszuf*nak (1333-1354) tulajdonítják. A szökőkutas, négy tengelyű szerkezet helyett téglalap alakú nagy vízmedence tölti ki területének legnagyobb részét. A medencét mirtuszágyás keretezi. A Mirtusz-udvar az Oroszlán-udvar felől a fürdő helyiségei választják le.

Az Oroszlán-udvar - miként minden, amely egyszerre rendelkezik a 'kert' és 'rejtett hely' kettős jelentésével (*dzsanna*): Paradicsom-kép - még erősen mutatja a hortus conclusus szerkezetét: falakkal van körülvéve, négy vízfolyás tagolja (amelyek között a területet valaha növényekkel ültették be), a víz mindig tiszta és átlátszó s van benne pihenő helyként szolgáló

⁸³ A. Beltrán. La Aljafería. Zaragoza. 1970. 32. P. In: Dickie, J. (1994): 97.

⁸⁴ Ruggles (1994): 153.

pavilon. A mai kert szintje alatt helyezkedik el a régi kert - amelyben az ösvények fél méterrel a virágágyasok felett húzódtak.

Az Oroszlán-udvar vízforrásai egy-egy délen és északon álló tereméből, továbbá kelet és nyugat felől nyíló (oszlopcsarnoknak tűnő) kőbaldachin alól erednek. A magasabban fekvő helyiségek kerek medencéiben feltörve a küszöbön át a kút felé futnak a vizek, ahol az oroszlánok körül egybevont csatornák vize a föld alá vezetődik. A paradicsomi kert képéhez tartozó magas baldachinok (*rafráf*) vagy sátrak helyett nem - a máshol szokásos - pavilonok, hanem kecses oszlopos kőbaldachinok állnak.

Granada eleste után a spanyol muszlimok emigrációjával a mór tradíciók máshol is megjelentek. Marokkó, Algéria és Tunézia 15. századi kertjeiben e hatás kivehető, például a Tunisz melletti Ra's at-Tábija palotájában.

A mediterrán kertek irodalma

Az arab utazók mindenekelőtt olyan növényeket hoztak a mór területekre, amelyek szállítása könnyebbnek mutatkozott. Az igénytelenebb növények közül a gumósok, hagymások, gyöktörzseseek hamarabb jelenhettek meg, mint az érzékenyebbek. De ezen növények java része már korábban is ismert volt; a Római Birodalom lakói ugyanígy beszerezték a kínai, indiai, perzsi vagy éppen etiópiai növényeket. A mór kertek növényeinek többsége Plinius *Historia naturalis*ában vagy éppen *Junius Collumellánál* is ott vannak (platán, szilva, articsóka, füge, ciprus, datolya, ibolya, rózsza, gránátalma, liliom), de Sevillai Izidor is említi azokat s újabbakat is, (sáfrány, cukornád, gyömbér, kámfor, eperfa) Ibn-Basszál írásaiból kitűnik, hogy már a 9. század előtt ismert volt a tamariszkusz, a fenyő (*Pinus pinea*, *P. halapensis*) és a datolya. A III. ^cAbd-ar-Rahmán számára behozott Dioszkoridész *De materia medica*-ja is bővítette a kultúrába bevonható - görögországi és kis-ázsiai - fajok számát. II. Hisám (976-1009) udvari orvosa, *Dzsuldzsul* egy melléklettel kiegészíti a bizánci császártól érkezett kódexet a spanyol területeken föllelhető fajokkal - s így jelenik majd 983-ban.

A kertekről és a virágokról nem a szakemberek, hanem az andalúziai költők szólnak először. A virágos versek (*nauriját*) legalább annyira gyakoriak, mint a raudíját művelőinek munkái. A 9. századiak inkább retorikai fordulatnak használták a kerti illetve a virágos hasonlataikat, csupán a 11. századdal - hatalmi decentralizációval - együtt vált fontossá a kert s jelentek meg a természet iránti valódi érdeklődésre utaló versek. Az andalúziai költői munkákból egybegyűjtött növények listája azonban nem bőséges: mirtuszlól, margarétáról, ibolyáról, violáról, nárciszlól, kék liliomról, fehér liliomról, piros rózsáról és jázminról gyakorta, másról pedig - mint a gránátalmáról, pipacsról, sárga jázminról, lenről, manduláról, trombitanárciszlól, borostyánról - elvétve esett csak szó.⁸⁵ A rózsza igen elterjedt lehetett Córdobában: a külső kerületek egyike a Rózsák hegye nevet kapta s a költők, még ha szegényesnek is mutatkozott rózsahasonlat-készletük egyébként, gyakran célozhattak Pechina és Rayyuk korai - januárban szedhető - rózsáira s a későbbiekre, amelyek június 24-re nyílnak ki (*mihradzsán*).⁸⁶

A kert funkciói között megmarad a temetkezési lehetőség - erről a 11. századi Ibn-Kháqán szövege éppúgy tudósít, mint arról is - s így e kertleírás első e területről -, hogy milyen az élvezetek helye:

⁸⁵ Péres (1990): 172-173.

⁸⁶ Joret: La rose dans l'antiquité et au moyen âge és Basset, r. Mélanges africains et orientaux. In: Péres (1990): 183-184.

„Az udvar tiszta fehér márvány; egy forrás vize fut át rajta, amely kígyóként tekergőzik. Egy medence is van ott, amelybe az összes víz belezuhog. (A pavilon) tetejét aransárgával és kézzel díszítették, oldalai s többi felülete ugyanezekkel a színekkel pompázik. A kertben szimmetrikus sorokba ültetett fák és nyílt bimbójú virágok mosolyognak. A kerti lombok megakadályozzák, hogy a Nap sugarai a földre pillantsanak, éjjel-nappal különböző illatokat hordozó szellő lengedez a kert fölött... itt élvezte a jólétet és a pihenést minden reggel és délután.”⁸⁷

Későbbiekben a kert lehetséges szerkezetéről *Ibn-Lujún* (1282-1349) is írt - miként annak gazdag növényzetéről is számot adott. „Tekintetbe véve, hogy házak vannak a kertek között, az őrzés és az elrendezés miatt magasított terület létrehozása ajánlott; legyen az déli fekvésű, egyik oldalán bejárattal s felsőbb szintjén kúttal és víztárolóval, vagy a kút helyett egy vízfolyás legyen, abban a víz árnyékban csordogálhat. Ha a háznak két ajtaja van, lakója nagyobb biztonságot élvez s álma nyugodtabb. A vízgyűjtő mellett leveleiket el nem hullató bokrok álljanak, amelyek a szemnek örömet okoznak; távolabbra különféle virágokat ültess s odább valamivel örökzöld fákat, mellettük futtass szőlőt, az elválasztott részt teljesen telepítsd be szőlővel; és a szőlőlugas alatt hagyj helyet egy útnak, amely körbefutja, behatárolja a kertet. A gyümölcsfák között karcsú nő alakú borszőlő nőjön, vagy hasznos faanyagú fák; s ezek után úgy készítsd elő a szűz földet, hogy abban bármit is akarsz termesztetni, beültethesd. A háttérben fűgék, vagy bármi, kárt nem okozó fák legyenek, a szegélyre; és bármely gyümölcsfát, ha magasra nőtt, ültess át egy különálló medencébe, hogy naggyá fejletten védelmezzen az északi szél ellen, de ne akadályozza a napsugarakat a növényekhez érkezésükben. A kert közepén álljon egy pavilon, amelyben ülni lehet sövénnyel szegélyezetten, de úgy, hogy az arra járó ne hallhassa a bentiek beszélgetését, senki se juthasson észrevétlenül a pavilonhoz. Kapaszkodjék rá futórózsa, mirtusz és mindenféle, a kertet ékesítő növény. S végezetül, jó, ha hosszabb a szélténél, hogy a tulajdonos akadálytalanul szemlélődhessen.”⁸⁸

Ismert a 10. századi *Abulcasis*, továbbá a középkori agronómiai munkákat alkotó *Ibn-Wáfid*, *Abú-l-Khajr*, Ibn-Basszál, *Ibn-Haddzsáds*, *at-Tighnari*, *Ibn-Abí-l-Dzsawád*, Ibn-al-^cAwwám.⁸⁹

A muszlim és a keresztény kertészkedés a legnagyobb felületen éppen andalúziai területen találkozott: erről két szerző is beszámol, Ibn-Basszál és Ibn-al-^cAwwám. A muszlim szakmunkák a keresztények számára is hozzáférhetők: X. - kasztíliai - *Alfonz* például spanyolra fordítja a 11. századi két toledói kertész, Ibn-Wáfid és Ibn-Basszál munkáit.

1348-ban, az andalúziai georgika ismert művében Ibn-al-^cAwwám saját növényeit és kertészkedését éppúgy dicsérte, mint a görög és római eredetűeket. A rímes sorokba szedett munkában a terület nagyságát meghatározó elveket, módszereket sorolt fel. Szövege bizonyíték arra, hogy az ő koráig nem különül el a haszonkert és a díszkert. Valóban, sem Madínát az-Zahrában, sem Ruszafában, miként máshol sem, nem különböztették meg a táplálkozási, és a díszítési célokra termelt növényeket, miként a helyi fogyasztásra vagy a piacra, illetve a kivitelre termelt áruk előállítási helyei sem különültek el.

A mór területekről a teljes Maghrebbe átszármazott tehát a négyes osztatú kert, az amelyet a keleti muszlim területeken chahár bágk-ként ismertek. A 8. századtól egészen a 14. századig készültek e teológiai és filozófiai megalapozottságú helyek s kezdetben csupán az uralkodók

⁸⁷ Dickie (1976): 92-93.

⁸⁸ Dickie (1976): 94.

⁸⁹ Colin, -G. S., Filaha: Muslim West. In: *The Encyclopedia of Islam II*. 901-902 és Bolens, L. (1981): *Agronomes andalous du Moyen-Age*. Geneve - Paris.

lehetősége, később azonban a kevésbé tehetséges is igyekeztek azt vagy származékait megvalósítani. A megformáltságra és a természetességre, az egyén függőségére és függetlenségére, a külső és a belső kapcsolatokra egyként hivatkozó muszlim kertekben a kereszténységhez képest nagyobb figyelmet szenteltek az élővilágnak. A természet iránti érdeklődés szabadabb volt s annak egyénibb változataira is nagyobb lehetőség nyílt.

Indiai muszlim kertek

A muszlim kertek történetileg utolsóként létrejött változatait, amelyek példáit a kertművészet legszebb alkotásai közé sorolják, a mogul uralkodók birodalmában hozták létre. A mogul kertek abban az időben alakultak ki és pompáztak, amikor Európában a reneszánsz kertek létesültek s miként ott, itt is egyszerre a reprezentáció helye és a finom, érzelmi rezdülések megjelenését sem titkoló, a belső harmóniára törekvő személyiség élettervévé tudtak válni. A kert mint személyes paradicsom lehetősége egészül ki más, uralkodói vagy vezetői, politikai jellegűnek tekinthető funkcióval: ugyanakkor az is igaz, hogy a mennyországra való hivatkozás mindkét kertművészet sajátossága.

A mogul kertek mintáiként legközvetlenebbül a közép-ázsiai timuridák 14-15. századi kertjei szolgáltak s fejlődésük párhuzamosan futott a perzsa Szafavidák és az oszmán törökök kertépítészetiével. S bár a chahár bāgh tradíciója mindvégig átítatja a kertszerkesztést, számos esetben módosult illetve erőteljesen átalakult.

Mindenekelőtt akkor, amikor a mogul kertek inkább tekintettel voltak a befogadó környezetre, a tájra. Ez különösen a hegyvidéki völgyek kertjeinél látható, ahol a kert körüli látvány is hozzájárult a kertben tartózkodó szemlélődéséhez. De a síkvidéki kertekben is, ahol pedig a növényvédelem és a vízmedencék tisztán tartása érdekében a por ellen magas falakat húztak, észrevehető az érdeklődés a tájkép iránt. A legkisebb térformák és a szint-különbségek beépítése a kertbe mi mással lehetne magyarázható, s mi egyebet jelenthetne? A pavilonok a kertfalak fölé emelkedve a bennük tartózkodóknak lehetőséget kínáltak a külső világ figyelembe vételére, illetve a megfigyelésére. Végezetül, a méretek, a hatalmas területen fekvő kertek, a vízfelületek önmagukban hordozták a tájelemek szükségszerű jelenlétét.

Vízgazdag vidékeken, minthogy e környezet adottságainak kihasználását a mogul kertek kialakítói céljuknak tekintették, megnőtt a vízmedencék, a csatornák, a szökőkutak s a vízhasználatra építő optikai játékok jelentősége - s a mesterségesen létrehozott vagy természetes vízfelületek egyre inkább játékszerephez jutottak: a víz, mint a bőség jele s mint a paradicsomi állapotokra mutató allúzió a kerttulajdonosok megalapozott gazdasági hatalmát, politikai erejét szimbolizálta - mind az alattvalók felé, mind a külföldi látogatók, uralkodó követek és a kereskedők számára. Vízszegény tájakon ugyan nem egyszer eltűntek a nagyobb, szabad vízfelületek, itt sokszor a növények öntözését is kézi munkával biztosították, de a csatornák és a vízhez kapcsolt építmények együttese ott is megmaradtak.

A szabályosságra és szimmetriára törekvő kertek fejlődésének több útja is volt. A legnyilvánvalóbb - ha már egyébként is egyre tágabb tért vettek figyelembe az építetők -, formában a kertek láncolatát alakították ki. Volt, hogy egymáshoz kapcsolták az egyes, akár azonos szerkezetű - saját pavilonnal rendelkező - kerteket s a jól elkülönült tereknek más-más funkciót adtak, de az is szokásos volt, hogy egy tulajdonosnak más-más tevékenységre szolgáló kertjeit, amelyek egymással fizikai kapcsolatban nem álltak, bár egymás közelében terültek el - egységesnek tekintették, s ezekben a tulajdonos személye biztosította az összefüggést. A fejlődés másik útja az építmények méretének és funkciójának bővítésében mutatkozott meg. A pavilonok helyén nagyobb és díszesebb épületek készültek, sokszor funkciójukat is megváltoztatták. A pavilon immár uralkodási színhely, uralkodói lakhely, hárem vagy egyéb célú

építmény, illetve építményegyüttes is lehetett. A mogul kertek lesznek például azok a helyek is, ahol a mauzóleumi és a kerthagyományok legszorosabb illeszkedésére nyílt mód. Számos sírhelyként és emlékhelyként funkcionáló kertváltozat valósult meg.

A szabályozott kert ugyanakkor további muszlim meghatározottságú funkció- és jelentés-erősödésen kellett, hogy átessen, mivel a környezet, a hindu népesség a megjelenését érdeklődéssel követhette. A helyi lakosok számára a változatosabb, egyénibb helyi kert volt az ismert, amely pl. nem engedhette meg a víz ily pazarlóan nagyvonalú fölhasználást s nem ismerhette a hódítók vallási hagyományban gyökerező elképzeléseit. A perzsa kultúrára és az iszlám vallási jelentésekre építő mogul kertek és kertépületek szerkezete ugyan továbbra is a négyszögletes és a kerek alakokat hivatkozta, de egyre gyakoribbá vált a nyolcszögletű - a négyszöget körösítő - forma. Az anyagi, világi, földi és emberi rendet képviselő négyszög a tökéletességet, az egységet és a harmóniát megmutató isteni kört egyre többször kötötte össze, formailag erre a lehetőségre mintegy fölhevítve a figyelmet az oktagon. A nyolcszög az ember két állapot közöttiségét, az átmenet lehetőségét és formáját szimbolizálta.

A mogul kertek új élőlényekkel is szolgáltak - mivel ezek egytől egyig szimbolikus tartalmuk okán jelentek meg, a kert összetettségét és sokrétű lehetőségét is megmutatták. A mogulok egyébként ismertek élőlényszeretetükről, virágkultuszukról: olyan kertet is létrehoztak, amelyben pl. csak a holdszínnel virágzókat telepítettek be (a delhi-i Holdfény kertje), máshol pedig pl. a bíborban pompázókat válogatták össze (Életadó kert, Delhi).

Új lehetőségeket jelentett továbbá a helyi anyagok beépítése. A felhasznált növények egységesítése mellett az anyaghasználat is újabb összegzését jelenti a muszlim és a hindu hagyományoknak. A kiválasztott és fölhasznált anyagok tisztaságára - és minőségére - mindig gondosan ügyelő muszlim kertépítészet pl. a fehér márvány mellé illeszthetőnek találta a (vörös) homokkővet, a szingazdag féldrágaköveket. Így idővel a tiszta perzsa kert átvette a mogulrajput építészeti stílus vonásait s egyénivé változott.

A muszlim kert - az európai kertekkel ellentétben - nem alkalmas a sétálásra. Tulajdonosa és vendégei a kert egy kitüntetett pontján ültek, a kerti látvány ezért mindenkor a pavilonban ülő szempontjait vette figyelembe. A kert méretnövekedése egy-egy távolabb nevelkedett kisebb növény megfigyelését ellehetetleníti: így értelmezhetővé válik az ültetési módszer e 16. századi gazdagodása. Sir John Charden - az 1660-as években - Iszfahán kertjeinek meglátogatása után felpanaszolta a kert lakójának mozdulatlanságát s az Európából hozott, a kertektől elvárt teatralitást hiányolta, miközben sokallta bennük a virágokat, rózsacserjéket és a gyümölcs-termőket.⁹⁰

Bábur és utódai kertjei

A perzsa hatást megerősítő timuridák alatt, hogy Bábur 1525/26-ban elfoglalta Észak-Indiát s hogy a 16. század elején India egész területén egyesültek a muszlim fejedelemségek, lassan megszilárdult a mogul birodalom. A műveltségéről, jó ízléséről és politikai ambícióiról nevezetes Báburral, aki képes volt megvalósítani a mogul birodalmi elképzeléseket, olyan dinasztia került uralomra, amelynek első hat uralkodója következetesen hozta létre a maga kertjeit. 1707 után azonban, *I. Awrangzéb Álamgír* halálát követően többé jelentősebb kert nem készült, bár a dinasztia 1857-ig fennmaradt.

A mogul dinasztiát megalapító Báburt (1483-1530) kell az indiai és a kasmíri kertkultúra legtekintélyesebb kialakítójának tartanunk. ő az, aki jól ismerte Szamarkand és Herát kertjeit -

⁹⁰ Chardin, Sir John (1992): *Travels in Persia*. London 1927. In: Hobhouse (1992): 53.

némelyiknek, annak ellenére, hogy fenntartóik mongol eredetűek, mindvégig perzsa neve maradt - s csodálatát föl is jegyezte.⁹¹ Bábur, hogy Indiát leigazza, Kabulból indította a harcot. A télen rideg éghajlatú Kabulban is volt kertje, ámbár ezekből szinte semmi sem maradt. Kabul mellett fekvő más kertjéről is tudunk, Istalifban éppúgy készült egy, miként egy másik, narancsfákkal díszelően, Nimlában. A nimlai neve *Bágh-i-wafá*, azaz a Hűség kertje. Bábur kertjei vízgazdag hegyi területeken készültek, a folyók tiszta és állandó mennyiségű vize bőséggel tudta táplálni a kerti csatornákat és medencéket. Az afganisztáni terület kertjei a perzsa elképzelés szerint fenntartották a vízzel való nagyvonalú bánásmódot s hogy hozzáillesztettek egy mongol tulajdonságot, amely a pásztorkodó népek lehatároltságtól való idegenkedéséből következett, azaz megjelenítették a tájigényt. Ezt csak az indiai kertek kialakulásával lehetett értékelni.

Bábur, hogy áttelepedett a Dzsamná folyó partján fekvő Ágrába, az új fővárosba, ezen a helyen is folytatta kertépítkezéseit s ebben az udvartartásának tagjai rögtön követték. Így aztán „a bájtalan és szabálytalan településből” rendezett város lett, ahol szimmetrikus kertek sokasága jelent meg, amelyeknek „minden sarkát rózsák és nárciszok díszítik”.⁹² Az ágrái kertek közül egyedül a Pihenések kertje - Rám bágh - maradt fenn. A talaj szintje fölé emelkedő egyenes ösvények s a középen futó csatornák a hagyomány alapján egyszerre szolgáltak a kert - mélyebben fekvő területe - növényeinek öntözését s az ember szemlélődésben megtalálható örömét. A sarkokba négyszögletes, pihenésre szolgáló emelvényeket is emelt, a formát vízcsatornák keretezték. A köemelvények - *chabutrasok* -, amelyeket a hőség és az erős napfény ellen ernyők takartak, a mogul kertek sajátosságai voltak. Itt szemlélődött vagy éppen tárgyalt az uralkodó - a palotakertek ehhez hasonló, régi szerepét is felújítva. A magas ösvények és az emelvények a fakoronákra való rálátást, illetve a fölöttük való átlátást egyszerre szolgálták.

Bábur a növényeket - díszfákat, gyümölcsfákat, bokrokat - is följegyzésre méltónak találta, említette például a ciprust, a szilt, a platánt, a jázmint és az oleandert, de a pandanuszpálmát, a tulipánt, a violát és a gyeppótlónak használt lóherét is. Bábur idejében terjedt el, az ő kertjeivel együtt, hogy a növények némelyikét ágyásokba rendezik. *Qászim Ibn-Júsuf* nyomán egyre gyakrabban ültették az azonos fajokat és a fajtákat szőnyegbe s ámbár ilyenkor a tömegesség a növényhabitus finom sajátosságait eltünteti, egy-egy tulajdonságát viszont hatásosan meg-növeli.

Bábur az ágrái kertjének fenntartásához egy, a locsoláshoz vizet biztosító tartályt süllyesztett a föld alá. Ezt a módszert aztán a többi kertépítő is átvette, még ha máshol nyolcszögletes medenceként is alakították ki.

Báburt fia, *Humájún* tíz évig követte az uralkodásban. Balszerencsés vállalkozásai miatt nem sokat törődhetett a kertekkel. A korszakhoz, amelyhez a neve kapcsolódik, egyetlen kert kapcsolódik, azt is az özvegye építette 1560-73 között és Humájún sírhelyét foglalta magába. Humájún uralkodására egyébként jellemző a mauzóleumok építése: ilyen jellegű síremlékek állítása a mongol elődök szokása volt. A négyszögletes síremlékek a harcokban elesett katonák számára készültek. A *Hadzsi Bégúm* emeltette síremlék az iráni és az indiai építészet jegyeit viseli magán s a mogul építészet első jeles emléke.

Az épület, amely a pavilonnak felelt meg, emelvényen helyezkedett el. A síremlék a chahár bágh közepén állt, ösvények s öntözőcsatornák és kutak között. A négy kertrész virágokkal

⁹¹ Bábur: The Bábur-nama in English. In: Hobhouse (1992) 66-67.

⁹² Bábur: The Bábur-nama in English. In: Jellicoe (1976): 111.

beültetett, de további részekre osztott s a metszőpontokban medencék találhatók. A kertet magas fal kerítette körbe, a fal belső oldalát fülkék díszítették.

A korábbi gyakorlat szerint az készítette el saját maga számára a mauzóleumot, majd akié a sír lesz. Életében lakomák és ünnepek színhelye volt a központi pavilon, ahol később a sír állt. A sírkertté változott kertet később rendszerint temetői alapítvány gondozta. Humájún mauzóleuma az első olyan kert, amelyben a pihenőkerti és a sírkerti funkció elkülönült.

Humájún fia, *Akbar* (1556-1605) egységes államot tudott megvalósítani. Uralkodását az indiai iszlám aranykorának tekintik s ez művészetpártolásában is megmutatkozott. Neki köszönhetően vált az eddigi perzsa stílus mogul-rajputtá. Az Akbar számára készült síremlék, miként apjáé is, egy kert közepén helyezkedik el s egy emelvényen áll. Négy, hengeres - márvánnyal burkolt - minaret veszi körül, a mogul stílus jellegzetes sajátosságaként.

Az Ágrá melletti Sikandrában álló síremléket ciprusok (a halál fája) és gyümölcsfák (az élet növényei) telepítvénye övezte. A bonyolult - kis tornyokkal zsúfolt - építményt nyugodt, egyszerű kert foglalta magába, a sírtól négy ösvény vezet a négy kerítésfal felé, de csak az egyik nyílik kijárásra. A síremlék négy oldalán medencék voltak, ezek táplálták vízzel a gyalogutak közepén futó csatornákat. Minden egyes csatorna - a homokkő gyalogutak egyharmadánál - újabb medencébe torkollik.

Akbar 1572-1584 között új fővárost akart építtetni Fatéhpur Szíkriben - de a vízhiány miatt vállalkozása sikertelen maradt. Nem úgy annak a könyvgyűjteménynek a létrehozása, amely a mogulok birodalmának intézményeit, életét, szabályait sorolja föl. *Abul-Fází Ibn-Mubárák Akbar-nama* és az *Ajn-i-Akbari* dokumentálják a felhasznált kerti növényeket is. A kerttörténet szempontjából azonban a legnagyobb jelentőségű Kasmír 1586-ban történt elfoglalása - mert itt létesültek azok a kertek, Akbár s fia, *Dzsahángír* (1605-1627), majd unokája, *Sáh Dzsahán* (1628-1657) jóvoltából, amelyeket a legszebb mogul kertekként ismerünk.

Kasmír, ez az Indiai-félsziget fölött, magasabban fekvő zárt völgy leginkább a dinasztia származási helyére emlékeztet s így magyarázható, hogy a poros, száraz és meleg Észak-Indiából miért vállalkoztak az egymást követő uralkodók arra, hogy a keserves módon megközelíthető - bár híresen szép zárt és védett - vidéket többször is meglátogassák. A nehéz körülmények között zajló körülményes utazásról egy francia orvos - *François Bernier* - számolt be 1665-ből származó följegyzésében.⁹³ *Awrangzeb* (1657-1707) díszkíséretéről följegyzi, hogy a hágón keresztül tízezer katona, harmincezer ló, tüzérség s málhás állatok - öszvérek, tevék, elefántok - segítették a fejedelem környezetében utazókat, akik már télvíz idején elindultak, hogy a tavaszba boruló völgyet idejekorán elérhessék.

Akbar, aki elkezdte a kerttelepítést s maga ugyan csak néhányat építtetett, háromszor fordult meg, hogy élvezze a kertjeit, Dzsahángír idejében azonban hétszázhetvenhét kert létesült s ez a - talán túlzó - szám érthető, mivel az uralkodó szinte minden évben hosszabb időt töltött Kasmír földi paradicsomában. A mogul uralkodók Kasmírban valóban föllelték a maguk számára ideális helyet, amelyet szerettek paradicsomkertnek tudni - a paradicsom jellemzőit többszörösen is megtalálták, illetve minden módon maguk is megerősítették. A hegyekkel körbezárt, fenyvesekkel, tölgyesekkel, szil- és platánerdőkkel szeldelt vízgazdag völgy, amelynek tavaszi klímája s amely elég nagy kiterjedésű ugyan, de mégis áttekinthető, ugyanúgy egységes művelés alá vonható, mint a magánhasználatra készült tóparti vagy vízmelléki kert. Továbbá a kertet az is erősítette, hogy az édenre hivatkozó növényi és más szimbólumokkal telített hagyományos kert tradíciója folytatódott általuk, amelyben jázminok,

⁹³ Bernier. (1976): *Travels in the Mogul Empire*, A. D. 1656. In: Jellicoe (1976) 114.

violák, örökzöldek megszokott tömege található.⁹⁴ A kasmíri kertek jövedelmező rózsauitványokkal is rendelkeztek - s a rózsakertet a kert felsőfokának tekintették.

Akbar kevés kertjéből néhány platánnal benőtt rom, Dzsahángírből három maradt fenn. A Salimár bág - Szerelem lakhelye - viszonylag épen megmaradt, a szerkezete pedig kitűnően reprezentálja a mogulok kertelképzelését. E kertet Dzsahán Sáh is magáénak tekintette s 1620-tól Farah-baksh-ként (Öröm adományozójának) nevezte. A vízparttól távolabb fekvő kert a folyótól széles csatornán közelítették meg az uralkodók. A Salimár bág három egymás fölötti teraszon elhelyezett négyszöges területből áll, amelyek közös tengelyét egy patak képezte. A legalacsonyabb ponton álló, bejáratú nyíló chahár bág-ot félig nyilvános területnek szánták, központi épülete a Nyilvános kihallgatások csarnoka volt s az uralkodó hatalomgyakorlásának színtereként szolgált. A csarnokban állt a trón, amelyet vízzel telt medence vett körül.

A második chahár bág az uralkodó magánkertje. E kert gerincén a kiemelkedő ösvény s annak közepén egy vízcsatorna fut egészen a kertvégi két pavilonig, ahol a hárembe lehet átjutni. A kert az ösvény két oldalán sorakozó platánok árnyékolják be. A kert közepéhez szökőkutakat tartalmazó medencék tartoztak.

A harmadik chahár bág a hárem épületegyüttesének a kertje. Közepén minden oldaláról vízmedencével körbevett fekete márvány pavilon állt - amit csak gyalogosan, két ösvényen lehetett megközelíteni. A ház mögött levegőhűtésre szolgáló, éjszaka lámpákkal kivilágított vízesés zuhogott - s innen kapta folyamatosan a kert a vízutánpótlást. A pavilonra vésett mondat szerint: „Ha van Paradicsom a Földön, akkor az itt van, itt van, itt van.”

Dzsahángír perzsa felesége, *Núr Dzsahán* Iszlámábád közelében, Srínagar mellett építette fel a maga kertjeit. Achbal és Vernag kertjei is a víz szerepét hangsúlyozzák. Achbalban a hegyekből aláömlő zuhatagot fogta fel a két kis pavilon között elhelyezkedő medence, amelyből aztán - egy nagyobb pavilon boltívén keresztül - elvezették a kertbe. A főtengelyről két oldalra két chadárón át a víz két oldalcsatornába fut. A chadár kőből készített tábla, amelynek ferde fedőlapján átfutott a víz. A felszín mintázatán megtörte a vizet s az átfolyó víz hangot is keltett. Vernagban egy forrás kínálja a hely számára a vizet, amely egy nyolcszögletű medencében tört fel. Az oktagonból igen hosszú csatorna eredt, amelyet platánsorok - chedar - szegélyeztek.

A Dal-tónál készült el Núr Dzsahán bátyjának Nishat bág-ja - ez Dzsahángír kasmíri kertjéhez hasonlatosan viszonylag épségben maradt az utókorra. A közeli Salimárhoz hasonlóan vízen közelíthető meg, a mogul kertek koncepciózus helyválasztására adva példát ezzel is. Nishat a tizenkét állatövnek megfelelően tizenkét terasszal rendelkezett. A tó körül, a hegyoldalon éppúgy létesült még kert, mint magán a tó - mesterségesen létrehozott - szigetén.

Azokon a vidékeken, ahol nem volt mód a víz hegyekben megszokott bőségű fölhasználására, sajátos síksági kertek fejlődtek ki. A növényzetet magas fallal fogták egybe, így tartva távol a szállongó port. A kutakból eredő vizet a felszíni egyenetlenségeket fölhasználva futtatták a csatornáknak s abból nem csak a medencék feltöltését, a vízesések táplálását oldották meg, de a növények öntözését is. Dzsahángír Lahórebán, második fővárosában, a Palen bág-ban (Hölgyek kertje) például ehhez hasonlóan a csekély szintkülönbségű területeken sekély medencéket készíttetett. Ugyanitt 1642 körül épített másik kertjében, a Shalamar bagh-ban (Salimár-kert) három hatalmas, nagyobb szintkülönbségű terasz létesült - a teraszszintek különbségét a szélükre épített pavilonok is hangsúlyozták, de a gyűjtőmedencék vízszínén látható tükörképek is erre utaltak. Itt is megmutatkozott a mogul kertek építőinek törekvése,

⁹⁴ Abu-l-Fazl ibn Mubarak, *Ain-i-Akbari*. Calcutta, 1873-1894.

hogy a perzsiái hagyományokat a helyi szokásokkal és anyagokkal egészítsék ki: Delhi kertjeiben vagy Ágrában is használják a féldrágakövekkel kirakott - intarziás- márványokat, illetve a vörös homokkőlapokat.

A csatornákkal, medencékkel, szökőkutakkal, ösvényekkel szeldelt mogul kertek, legyenek bár Akbar vagy Dzsahángír sírjai vagy Sáh Dzsahán ágrái, lahórei, srínagari palotakertjei, egységet képeztek az épületekkel: sajátosságuk, hogy a kert vize átfolyt a termeken, a termék oldalát fal helyett víz határolta. S mindez nem csak kitűnő hűtést biztosított, de jelképesen egyesítette a kül- és a belvilágot. S ugyanezt szolgálták a vízmedencék színének visszképei is - amellet, hogy virtuálisan képesek voltak nagyobbá tenni a teret.

Sáh Dzsahán legkedvesebb felesége, *Mumtáz Mahal* emlékére állíttatta Ágrában, a Dzsamná folyó partján a Tádzs Mahalt. Humájún síremlékének szerkezetét tekintették példának az építők, amelyet kiegészítettek Dzsahángír emlékművén álló tornyokkal és a Delhiben és Ágrában elterjedt pietra dura díszítéssel. A sír nem a kert közepén áll, központi épülete fehér s hozzá - keleten és nyugaton - vörös mecsetek kapcsolódnak. Déli oldalt nyílik a bejárat, amely előtt terül el a tulajdonképpeni cahar bagh. A hagyományos négyes kertet a négy medence-ág osztja fel, középpontja egy fehér márványmedence. Az épület - a hagyományokkal szakítva - nem itt, hanem a kert fölött épült. A keresztengelyeket azonban pavilonok határolják.

A Tádzs Mahal a növényzetével, a négyszögletes, kör alakú és oktagon szerkezeteivel, medencéivel, tükröződéseivel, trónjaival, a csatornákkal, teraszokkal, kupolákkal, a minárékkal olyan hibátlan szimbólumegyüttest képvisel, amely a túlvilágra irányul.

A mogul kertek növényeit *H. Crowe* és munkatársai határozták meg és listázták.⁹⁵ A mintegy kilencven faj között kínai (*Paeonia*) és amerikai (*Amaranthus*, *Helianthus*, *Polianthus*, *Tagetes*) fajok is megjelentek, de a legtöbbjük helyi eredetű. Ezekhez csatlakoztak a muszlim területeken szerte elterjedtek, amilyenek a mályvarózsa, kapri, narancs, citrom, mandarin, ciprus, szegfű, ezüstfa, füge, jácint, nőszirm, jázmin, liliom, alma, viola, eperfa, nárcisz, oleander, tavirózsa, mák, datolya, platán, nyár, szilva, őszibarack, gránátalma, fűz, orgona, tamariskusz, tulipán, szőlő és rózsza fajai, illetve változatai.

Az Oszmán Birodalom kertjei

A Belső-Ázsiából származó oszmánok a 13. század elején - a mongolok elől menekülve - jelentek meg Anatóliában. Hatalmukat egyre gyorsabban terjesztették ki, eljutottak a Fekete-tengerig, majd elfoglalták Burszát - amely első fővárosuk lett -, később Nicaeát (Izniket) s 1357-ben feltűntek Európában. A bizánci és görög ellentéteket kihasználva egyre nagyobb balkáni területeket hódítottak meg, 1366-ban új fővárost alapítottak Adrianopolisban (Edirne) s a század végére Görögország jelentős részét, Szerbiát, Boszniát, Albániát, Moldvát is bekebelezték. 1453-ban *II. Mehmed* (1444- 1481) magának tudhatta Konstantinápolyt s fővárosává tette. Utóbb Szíria, Egyiptom, Arábia is uralma alá került. *II Szulejmán* (1520-1566) Budáig jutott Európában s Afrikában Líbiát, Tunéziát és Algériát csatolta az oszmán birodalomhoz. A birodalom hanyatlása 1683-mal - Bécs elfoglalásának sikertelenségével - vette kezdetét, de az - valamennyi arab terület elvesztésével - csak az I. világháborúval fejeződött be.

Konstantinápoly elfoglalása után - a klasszikus oszmán korban - jelentkeztek azok az első oszmán építészeti eljárások, amelyek a birodalmon belül és kívül is hatottak. Az épületek

⁹⁵ Crowe- Jellicoe (1972)

számára készült csempelapok, amelyeket díszítésre használtak, mindenekelőtt növényi mintázatot, több-kevesebb botanikai pontossággal ábrázolt virágot jelenítettek meg. Ezek többnyire paradicsomkerti jelképek voltak. Így az a sajátos helyzet jött létre, hogy bár a 16. századig nem beszélhetünk oszmán kertekről, a sajátosan oszmán kertszimbólumok rendkívüli gyorsasággal kifejlődtek.

Az oszmán iparművészet kerámiái a népesség rendkívüli növénykedvelésére hívják föl a figyelmet. Az izniki központban készült kerámiák több korszaka is növényi ornamentikájú, a legkorábbi, a Milétusz kerámia - amely vörös anyagból készült - már növényi motívumokat (indát, folyondárt, rózsát vagy egyéb virágot) használt föl, de az utóbb kialakult s a fehér fajanszot használó típusok utolsója, amely piros színt is alkalmaz - a Ródosz típus, 1560-tól -, virágos díszítéséről ismert. Főleg tulipánok, szegfűk, majd szilva és rózsavirágok vannak benne együtt. Az izniki központban készült kerámiák - edények és csempelapok - a többi kis-művészet stílusvilágát is meghatározták. A ródoszi stílus motívumai a fémművességre éppúgy, mint a textilmunkákra - a brokátok, a bársonyok vagy éppen a szőnyegek mintáira -, a fafaragásokra, elefántcsontfaragásokra átkerültek, de befolyással voltak a festészetre, a hímzésre, de még a lakkozásra is.

A virágok képi ábrázolására az európai reneszánsz eredményeivel párhuzamosan a török császári udvar művészei is törekedtek s hihetetlen gazdagsággal tudták azt megvalósítani. Az oszmán művészet mindenkor magába fogadta és átvette a muszlim művészet valamennyi jelentős hagyományát s fénykorában, a 15-16. századi művészetpártoló szultánok uralkodása alatt a központi, udvari kultúra jóvoltából nemcsak remekművek jöttek létre, de a keletkező stílusok birodalomszerte elterjedtek és kedvelté váltak. Ebben a két évszázadban olyan nagy hatású művészek éltek, akik stílusforradalmakat tudtak kiváltani s a munkásságuk nyomán kifejlődő irányzatok - amelyek egymás mellett éltek - még hosszú időn át meghatározták a díszítési módokat. A klasszikusan oszmánnak tekintett „négy virágos” stílust a 15. században élt *Kara Memi* alakította ki s tőle vették át a másoló mesterek, a miniatúrafestők, az edényeket formázó-festő keramikusok, akik a rózsá-, a tulipán-, a szegfű és a jácint-növények együtt megjelenő motívumait szabadon fölhasználhatták.⁹⁶

Az uralkodói műhelyek egy évszázada működtek, az elsőt a Szafavida dinasztia Herátban tartotta fenn, ahonnan már 1473-ban Isztambulba áttelepedett néhány művész. II. Mehmed művészetkedvelő uralkodása alatt (1451-1481) olaszok is megfordultak az udvarában, mint például *Constanzio da Ferrara* vagy *Gentile Bernini*.⁹⁷ A kéziratok, könyvek másolása és díszítése, majd a fölhasznált motívumok textilmunkákra, kerámiákra, fémedényekre való átültetése egységes udvari stílus kialakulását eredményezte. A Szafavidák tebrizi palotájának (1514) és a kairói citadellának (1517) az elfoglalása után elfogott művészek és értékes tárgyak érkeztek Isztambulba. A szakmákat összerendező együttműködés eredményeként egy addig ismeretlen stílus alakult ki. A szerájban, felügyelet és szigorú irányítás mellett dolgozó műhelyek keleti, főleg perzsa (*adzsemani*) vagy nyugati (*rumi*) származás szerint tagozódtak tovább.

A területhódításban és a versírásban egyként kedvét lelő Szulejmán uralkodása idejében az ortodox iszlám irányzat erősödött meg, ennek következtében tömegével épültek a vallásos célokra használt épületek, Damaszkusz, Bagdad és Jeruzsálem szent helyeinek a fölújítására is sor került s az állami megrendelésnek köszönhetően fejlődtek ki az izniki keramikus-műhe-

⁹⁶ Gerelyes (1994): 19.

⁹⁷ Fehérvári (1987): 249. és Gerelyes (1994): 22.

lyek, de a szultáni szeráj műhelyeiben is ugyanúgy egységes elképzelések alapján készültek a használati vagy éppen díszítésre szolgáló munkák. Éppen ezeknek az épületeknek a paradicsomkerti tulajdonságait hangsúlyozzák a növényi ábrák. De ilyen tulajdonságokra utalnak az izniki csempéken kívül a virágmintás szőnyegek is - akár a sivár környezetben utazó imádkozásához, akár pedig a téli, hideg, növénytelen házban a kert után vágyakozó lakóknak szolgálnak.

A festőket tömörítő díszítőház, a Naqqásháne alakította ki azokat a stílusirányzatokat, amelyeknek a motívumait a mintakönyvek népszerűsítették. A szamarrai eredetet mutató arabeszkes (*rúmi*), a virágos indás-feliratos, a szultán kézjegyét felhasználó *tugrakes* mintái között ismeretlennek látszik a stilizált rózsza. A képzeletbeli élőlényektől hemzsegető *szaz* stílusban azonban rozetták tűnnek fel. Ezt a stílust a 16. század közepével váltja fel a muszlim kultúrában addig szokatlan naturalisztikus ábrázolás, amelyet típusosan oszmán művészetnek tekintenek. Nem oszmán mester, hanem a Naqqásháne művésze teremtette meg a „négy virágos” stílust - amely csak kezdetben áll négy növény ábrázolásából. A szélfútt virágoskertek hangulatát idéző vagy az elrendezett tájra utaló szimmetrikus alakzatok hosszú időre jelen maradtak az isztambuli művészmesterek munkásságában.

A török kertkultúra sajátosságának tekinthető, hogy a virágszenvedélynek a fentiekben vázolt speciális módja alakult ki: igen kevés faj ábrázolásával foglalkoztak s ezt mutatják a kerteket bemutató képek is. Rózsák, szegfűvek, tulipánok - amelyek eredetileg a sztyeppelakó nép tápláléknövényei voltak -, jácintok, nárciszok és ciklámenek tömegével foglalkoztak, de ezek minden mást szinte kiszorítanak az ember környezetéből s amit kiszorítanak, vaddá minősítetik és kivonják a termesztésből. Ugyanakkor a használt fajokat s a fajok változatait nagy tömegben állították elő. Másrészt a kert határait is feloldották azzal, hogy a kerti növényeket a kert falain kívülre vitték, vagy a kert „természeti” jellege mentén a nem ember által létrehozott-fenntartott természetet - pl. a város környéki helyeket - kertnek tekintették.

Edirne mellett *Ebusud* effendi - aki 1574-ben halt meg - nárcisztelepet hozott létre s csak nárciszváltozatok termesztésével foglalkozott. Evlia Cselebi szerint Edirnének - 1630-ban - nyolcvan virágüzlete volt s háromszázan gyarapodtak a szőlős- és gyümölcsöskertek fenntartásából. Az utazók egyre-másra számoltak be a tulipán- a rózsza- és a jácintmezőkről, az ünnepek virágpompájáról, az Edirne és a Boszporusz környéki villák növényágysáiról s a gyümölcsfasorokkal leárnyalt folyótöltésekről, amelyeken esténként tömegek sétálgattak vagy azokról a szabad, zöld területekről, hová csoportosan ültek le pihenni, kávét inni a lakosok.

A virágkedvelés a 18. század elején egy tulipán-korszakba (*lâle devli*) torkollott. *III. Ahmed* szultán uralkodása (1703-1730) alatt *Nevsehirli Dámád Ibráhim* pasa nagyvezírségének ideje (1718-1730) a kertművészet jeles korszaka. Ekkor az Oszmán Birodalomban - miként Európában - a tulipánhagymákért kisebb vagyonekat fizettek. Maga az udvar is pazarló életmódot folytatott, pompás ünnepeket rendezett.⁹⁸

A rózsakert is - a kert egészen sajátos formájaként -, amely a testi és lelki szerelemmel, a paradicsommal és a halállal egyként nagyon szoros kapcsolatban lévő helyszín és jelkép, az oszmán szövegek és a törökökről tudósítók kedvelt hivatkozása volt. A rózsza szerelmi és paradicsomi eredendő összefüggésére a korábbiakban már utaltunk. A temető és a rózsakert összekapcsolásának oka is ismert; a muszlim temetőkbe, a sírok köré - a paradicsomi környezetet imitálendő - mindenkor igen sok rózsát ültettek:⁹⁹ e gyakorlat jóvoltából a rózsakertre

⁹⁸ Matuz (1990): 156-7.

⁹⁹ Ungnád (1986): 239-240.

való hivatkozás temetőre is vonatkozhatott. Ültetett és gondozott rózsákat találunk a temetői alapítványok által gondozott sírkertekben, kegyhelyeken, vagy egyszerű sírokon - ekkor is nyilvánvaló a virág szakrális felhasználása.

Azon a 16. századi miniatúrán, amely a Topkapi szeráj kertjeit mutatja - Konstantinápoly bevétele után készültek a szultáni palotával egyidejűleg -, szokásos muszlim kert látható: ciprusok, mandulák, más gyümölcsfák, a fűben egyedül nevelkedett virágok s a kertre nyitott, oszlopos árkádok, a kert közepén gyülekezők számára rendelkezésre álló pavilon. Másrészt a kert növényei feltűnően külön élő, ámár rendkívül dekoratív csoportokban állnak, általában a ciprusok és a lombhullatók találhatók együtt, emelt ágyásban vagy fűpárnában. 1593-ban a kerteket ötvenezer fehér rózsatővel ültették tele. *Ogier Ghislain de Busbecq* (Busbequius, 1522-1592), a belga származású diplomata följegyzi, hogy *Ruszem* pasa rózsák, ibolyák és zöltségek tömeges eladásából gazdagodott meg. Ismert, hogy ezek a kertek nyújtottak alkalmat a 18. században a tulipánfesztiválokra is.¹⁰⁰ *John H. Harvey* összegző munkájában - amely áttekinti a 16. században hivatkozott iráni és törökországi növényeket - olvashatjuk, hogy az egyéb területek növényi kultúráihoz képest a használatba vont fák, illetve cserjék száma nem változott, miközben a lágyszárúak - köztük a dísnövények és a táplálkozási céllal termeltek - száma nőtt.¹⁰¹ Ez azonban nem ellentmondás: a növények többsége nem feltétlenül került be a kertészkedési gyakorlatba. Más oldalról pedig éppen a természetszemlélet változására mutat az, hogy az emberi kertbe be nem kerülő növények is fontosabbá - s megnevezetté, így rámutatottá - válhattak.

A szultáni udvarról *Paulus Rubigallus* 1544-ben így tudósított: „Jó nagy ház ez, szép kertjei teszik lakájosabbá és sok olyan helyiség van benne, amely a gyönyört szolgálja. Illendő módon emelt négyszögletes alaprajzú épület, melyhez egy szép, festett márványból épített árkádos folyosó is csatlakozik. Sokféle illatozó fa is látható, ...”¹⁰² Egy 1697-ben ott utazó sem látja nagyon másként Konstantinápolyt. *Komáromi János* a török császár váráról szólván feljegyzésre méltónak találta: „A hegynek a Fejér- és Fekete-tenger felőli oldalait befedték a sok zöld ciprusfák, cédrusfákkal néhol elegyítve, mint az erdők. Belől is a belső udvara rakva ciprusfákkal, úgy, hogy mindenkor mindenütt árnyékban járhat az udvar népe. Magának különös császári filegóriái egynéhány helyet, hogy mindenfelé láthat, kiknek az oldalán zöld superlátok állnak, hogy a tenger szelei, mikor nem akarja, ne ériék a császárt miattok.”¹⁰³ *Komáromi* másik kertről is tudósít, a „francia király gyönyörűséges... aranyos palatinum”-áról: „Nem volt itt szűke az confectumoknak, kiket soha nem láttam, ...s kivált a smyrnai aszú-szőlőbornak, citrom-, narancs-, pomagránát- és egyéb ritka fákkal, rozmaringgal, sok másféle csudálatos virágokkal teljes kertjében sétáltam.” Hamarosan az is kiderül, hogy a kert - s az is keresztény kert! - sétálóhelyként is funkcionált. „Az kapucinusok, kiknek kerteknek sétálóhelyein majd övig érnek a sűrű szép rozmaringok, gvárdiánjok igen emberséges ember, nekem egy öreg jerichói rózsát is ajándékozott.”¹⁰⁴

Az oszmán kert - miként az előzményei is meghatározzák - fallal van körülvéve s a közepén kút található. A török kert sem mond le a pavilonról. Rokonsága a perzsa kerttel kétségtelen, számos egyéb vonása azonos a mongol kerttel. A mértaniasan felvázolt területen egy-egy elem

¹⁰⁰ Hobhouse (1992): 69.

¹⁰¹ Harvey (1976): 30-41.

¹⁰² Kovács (1990): *Paulus Rubigallus: Konstantinápolyi utazás (1544)*. 160.

¹⁰³ Kovács (1990): *Komáromi János: Konstantinápoly leírása (1697)*. 572.

¹⁰⁴ Kovács (1990): *Komáromi János: Konstantinápoly leírása (1697)*. 582-83.

kiemelt, mindenekelőtt a vizet tartalmazó alkalmatosságok és a fák. A török kertekben is együtt éltek az eltérő módon használt növények s nem különültek el a zöldségfélék a dísznövényektől, a fűszerfélék a szakrális célra használtaktól. Mindegyikük egyazon cél szerint került egymás mellé, amikor a lehető legtermészetesebb funkcionális szerep szerint a kert egységes hatásának kialakítását szolgálja s egyik sem jut hivatkozódó, központi jelentéshez.

Az oszmán kert, hogy a természetes vagy az épített környezetnek teret ad és a növények fejlődését nem gátolja, a perzsa jellegű elődeihez képest nyitottabbá válik. A természeti környezetet eleve úgy választják meg, hogy a létesítendő kert a maga kulturális és funkcionális igényével mintegy betelepítse a természet adta lehetőségekbe: a kertek szabad terei, a felnövekedő fák, a kilátópontok, az árnyas helyek nem feltétlenül a kert kialakítása során jönnek létre, hanem a kert kialakításához kínálják magukat. Azaz a kertben „érintetlen” maradt a természet s a lehető legnagyobb mértékben beépült.

A kert egységes hangulatát nem az építészeti eljárásokkal, az arányokkal, a szerkezettel, a növények megkötött csoportosításával érték el az oszmánok, hanem a természeti elemeket hagyták érvényre jutni: a formájukat szabadon kifejlesztő növényekkel, a vízfelületekkel, a fény és az árnyék játékaival - azaz organikus formákkal. Ha pedig ezt finomítani próbálták, akkor nagyon gondosan kiválasztott módszerekkel tették. Nem így jártak el a lakosság által használt területekkel - a terekkel például - hiszen mértanias módon szabták fel akkor a rendelkezésre álló területet, központi szerepet juttatva a pavilonnak, a kútnak - és a térről szemlélhető panoráma érvényesülésének. Azaz itt egy kupola, egy fa fontossá vált, de a legtöbb elem - a kerthez hasonló módon - együttes hatásra törekedett, annak ellenére, hogy a részek nem olvadtak össze s nem veszítették el egyéniségüket.

Erre a nyitottságra a városépítészet is törekedett. A város és a környezete között nincs éles határvonal, a települést nem fogta össze a terjeszkedést is megakadályozva semmi fal. A település mintegy folytonos a természettel és viszont, a határvonalak kijelölése fölöslegesnek mutatkozott.

Az oszmánok átjárhatónak találják az élettereiket: besétálják a nyílt tereket, a mezőt, a vízpartot, a ligetet, függetlenül attól, hogy az természetes vagy mesterséges módon jött létre. E tereken saját zugokat kerestek és találtak, ahol egyedül vagy csoportosan elszigetelődtek. A társas létezés számtalan formája valósulhat meg így, nemegyszer hosszabb időre is, hiszen kedvvel húztak fel sátrakat, tértek be az időszakos építményekbe. A 17. században sétányok sokasága készült vízparti kioszkokkal, sátorhelyekkel, bódékkal, ahol nyaranként hatalmas tömegben fordulhatott meg a nép. 1721-ben maga a szultán is építtetett egy márványkioszkot, amelynek környékén az udvari előkelők számára hatvan újabb ilyen állítottak fel. A Szaadábád építményei nélkülözték a monumentalitást s összerendezettségüket is leginkább könnyednek lehetett tekinteni.

E nyitottság ellentétei a specializálódott kertekben találhatók. Egy-egy kisebb udvaron nem valósultak meg az összes kertfunkciók, nem voltak betelepíthetők a kerthez szükséges változatos növények. Helyükön ciprus-kertek, rozmarinkertek, rózsakertek - egy-egy faj egyedeiből létrehozott kicsi ültetvények épültek, amelyekben szerepet kaptak a hagyományos szerkezetek, a székek, a padok, a kilátóhelyek, a pavilonok, a víz tartására szolgáló tárolóedények. Másrészt minden elkerített vagy elhatárolt területet kertként ápoltak: az udvart, a temetőt, a vallásos épületek környéki zárt területeket - így is megteremtve a település és a kert egymásba áthatoló formációit.

Bár a Boszporusz környékéről alig maradt meg néhány ketrészlet s leginkább a leírásokból rekonstruálható a kertkultúra, a tengerparti népességnek volt egy olyan sajátos építménye, amely csak rájuk jellemző.

A 18. században fejeződött be a „Boszporusz civilizációja”, a külvárosok egyre inkább kitolódtak s a víz közvetlen közelében is megjelenhettek a lakóépületek. Az Aranyszarv-öböl és a Boszporusz partjai kiépültek a vízvezeték és a vízi eszközökön való közlekedés és szállítás jóvoltából. Arisztokraták és hivatalnokok - akár a várostól 20 kilométerre is - sorra építik fel a maguk *yali*ját, vagy a *köskjét*, ezeket az időszakosan használt házakat.

A yali a tengerről is megközelíthető, előreugró homlokzatú, a városinál laposabb épület, a kösk akár pavilon is lehet, amelyet egy kertben - vagy nyílt téren - húztak föl. Mindegyik szimmetrikus és egyszerű. E nyári lakok településeken kívül, azokat mintegy összekötve alakultak ki. A yalik oldalához a tengertől kőfallal elhatárolt kertek illeszkedtek, amelyek összeköttetésben álltak a férfiak, illetve a nők lakóhelyeivel. E kertek növényzete leginkább fákból állt, erdőként funkcionált s hatásukat tovább erősítette, hogy a yalik közötti kertek nem voltak fõlszabdalva, így az ültetvény egységes hatású maradt. E házak arra szolgálnak, hogy alkalmat nyújtsanak a természethez közel jutáshoz.

*

A muszlim kertek ugyan történetileg igen változatos módon alakultak ki, s földrajzi területenként rendkívül eltérő formákban valósultak meg, mégis mutatkoznak bennük közös vonások. Ezekért nem a gyakran azonos növények, a hasonló növényhasználati módok, a nem ritkán megegyező agronómiai eljárások a felelõsek, hanem az a szimbólumegyüttes, amelynek kialakulását a Korán és a hozzá társuló hagyomány szabályozta. A muszlim kertek a kereszténységétõl eltérõ szemlélet- és gondolkodásmódot, attól különbözõ mentalitást képviseltek: tulajdonosuk vágyakozását a tudásra és a hitre, melyek nem zárják ki, hanem feltételezik egymást. Ezek a kertek többnyire a Paradicsomot mintázzák - a földön.

Bibliográfia

Forrás

Az Ezeregyéjszaka meséi. 1-145. éjszaka I. kötet. Atlantisz Könyvkiadó. Bp. 1999. Fordította: Prileszky Csilla

Constantinus Africanus: De coitu. In: Középkori szexbreviárium. Szerk. Magyar L. A., T-Twins Kiadó. Bp. 1994.

Al-Harabi: Guide des lieux de Pélarinage. I-II. Damaskus. 1957.

Ibn Khaldún: Bevezetés a történelembe. Osiris Kiadó. Bp. 1995.

Szádi: Rózsáskert. Európa Könyvkiadó. Bp. 1961.

Irodalom

ALFÖLDI FLATT K. (1893): A tulipán a régi keleti irodalomban. *Kertészeti Lapok* Az első és második keresztény háború korának forrásai. Középkori keresztény írók 1. SARBAK G. sorozatszerk. (1999) Szent István Társulat. Bp.

BROWN, P. (1999) Az európai kereszténység kialakulása. Atlantisz Könyvkiadó. Bp.

BURCKHARDT, T. (1994) Kristályparadicsom. Iszlám tradíció a mór kultúrában. Stella maris. Bp. = Die maurische Kultur in Spanien. Verlag Georg D. C. W. Callwey. München. 1970.

CAHEN, C. (1989) Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig. Gondolat Kiadó. Bp.

CERASI, M. (1994) Il giardino ottomano attraverso l'immagine de Bosforo. In: PETRUCCIOLI, A. (1994) 217-236.

DICKIE, J. (1968) The Hispano-Arab Garden: its Philosophy and Function. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 31. 237-248.

DICKIE, J. (1976) The Islamic Garden in Spain. In: The Islamic Garden. 87-106.

FEHÉRVÁRI G. (1987) Az iszlám művészet története. Képzőművészeti Kiadó. Bp.

GÉCZI J. (1998) A kereszténység és az iszlám rózsái I-II. Iskolakultúra VIII. 1998. 2. 3. szeparátum I-XXXXVII., I-XXXX.

GÉCZI J. (1999) A tudás forrása: a kert. Magyar Pedagógia. 99. évf. 3. (1999). 221-244.

GÉCZI J. (2000) Alláh rózsái. Terebess Kiadó. Bp.

HANAWAY, W. L. (1976) Paradise on Earth: The terrestrial garden in Persian Literature. In: The Islamic Garden (1976)

HARVEY, J. (1975) Gardening books and plant lists of Moorish Spain. Garden History. 3 no. 2. 10-21.

HARVEY, J. (1976) Turkey as a source of garden plants. Garden History 4 no. 3. 21-42.

HEINZ-MOHR, G. - SOMMER, V. (1988) Die Rose. Entfaltung eines Symbols. Eugen Diederichs Verlag. München

- HOBHOUSE, P. (1992) *Plants in Garden History*. Pavilion Books, London
- IBN KHALDÚN (1995) *Bevezetés a történelembe*. Osiris Kiadó, Bp.
- JELLICOE, S. (1976) The Development of the Mughal Garden. In: *The Islamic Garden*. 107-130.
- KARÁCSON I. (1908): *Evliya Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. 1664-1666.* (Török-Magyarkori Történelmi Emlékek. Második Oszt. Írók, IV. köt.), Bp.
- KOVÁCS S. I. szerk. (1990) *Magyar utazási irodalom 15-18. század.* Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp.
- MAGYAR L. A. szerk. (1994) *Középkori szexbreviárium*. T-Twins Kiadó. Bp.
- MATUZ J. (1990) *Az Oszmán Birodalom története*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MAZAHÉRI, A. (1989) *A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig.* Európa Könyvkiadó. Bp.
- MEYER, H. F. (1854) *Geschichte der Botanik*. Verlag der Gebrüder Bornträger. Königsberg
- NASR, S. H. (1968) *Science and Civilisation in Islam*. Harvard. Cambridge.
- PÉRES, H. (1990) *Esplendor de al-Andalus. La poesia andaluza en árabe clásico en el siglo XI.* Hiperión, Madrid
- PÉRÉS, H. (1937) *La poesie andalouse, an arabe classique, au XI siècle.* Paris.
- PETRUCCIOLI, A. szerk. (1994) *Il giardino islamico*. Electa. Milano.
- PINDER-WILSON, R. (1976) The Perisan garden. Bagh and Chahar Bagh In: *The Islamic Garden*. 69.
- ROGERS, M. (1987) *A hódító iszlám*. Helikon Kiadó. Bp.
- RUBIERA y MATA, M. J. (1988) *La arquitectura en la literatura árabe*. Madrid.
- RUGGLES, D. F. (1994) I giardini con pianta a croce nel Mediterraneo islamico e il loro significato. In: PETRUCCIOLI, A. (1994) 127-142.
- SÁNCHEZ, C. - A. (1973) *La Espana musulmana según los autores islamitas y cristianos medievales. Tomo II.* Espasa-Calpe. S. A. Madrid
- SCHIMMEL, A. (1986) *Mystische Dimensionen des Islam*. Köln
- SCHIMMEL, A. (1976) The Celestial Garden in Islam. In: *The Islamic Garden* (1976) 11-40.
- Sz. JÓNÁS I. szerk. (1999) *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó. Bp.
- The Islamic Garden*. Dumbarton Oaks. Harvard University. Washington. 1976.
- TITLEY, D. F. (1994) Piante e giardini nell' arte persiana, moghul e turca. In: PETRUCCIOLI, A. (1994) 127-142.
- UNGNÁD Dávid konstantinápolyi utazásai. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1986.
- ZWEMER, S. M. - ZWEMER, M. C. (1941) *The Rose and Islam*. In: *The Moslem World*. New York.

Szómagyarázat

pietra dura = márványba féldrágakövekből készített intarzia

chadar = olyan ferdén elhelyezett kőtábla, amely - esetleg mintázott - fedőlapján átfut a víz

chenar = platánfasor

mauzóleum = síremlék, közép-ázsiai eredetű temetkezési szokás eredménye

bagh = palotakert

chahar bagh = char bagh = a bagh-ból kialakult, négy azonos részre osztott, összetett kert, amely továbbra is a perzsa kertépítészeti hagyományokon alapul

chabutras = mogul kertek emelvényei, amelyek kilátópontokként szolgálhattak, s építményeknek adtak helyet

char bagh = chahar bag

tulipán korszak (lále devli) = III. Ahmed szultán uralkodása (1703-1730) alatt Nevsehirli Dámád Ibráhim pasa nagyvezírségének ideje (1718-1730), a kertművészet jeles korszaka, amikor az Oszmán Birodalomban - miként Európában - a tulipánhagymákért kisebb vagyonekat fizetnek.